QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

ANCIENT LAND

International online scientific journal

aem.az

AEM

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal
İmpak Faktor: 0.652

Cild: 4 Sayı: 1

ANCIENT LAND

International online scientific journal
Impac Factor: 0.652

Volume: 4 Issue: 1

Bakı – Baku
2022

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan
on 31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Baku,
Matbuat avenue, 529,
"Azerbaijan" Publishing
House, 6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/07/5-9

Elnarə İlham qızı Tağıyeva
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
bduelnara@gmail.com
Pərvanə İsmayıl qızı Paşayeva
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
p.parvana84@gmail.com

RƏNGLƏRLƏ BAĞLI MÜXTƏLİF İDİOMLARIN MÖVCUDLUĞU

Xülasə

İngilis dilinin lüğət tərkibində elə sözlər vardır ki, öz həqiqi mənalarını itirib, daha çox məcazi mənada işlənirlər. İngilis dilində atalar sözləri, idiomlar və ifadələr ingilis dilinin ən mühüm bir hissəsini təşkil edir. İdiomları özlərinə məxsus quruluşa malik olan söz birləşmələridir. İdiomları təşkil edən sözlər bizə bəzən qəribə, qeyri-məntiqi görünsə də, onlarda dəyişiklik apara bilmirik. Xüsusilə filmləri izlərkən, musiqiyə qulaq asarkən, elmi araşdırmalar apararkən və dildaşıyıcıları ilə ünsiyyət qurarkən daha çox idiomlara rast gəlirik. Buna görədə idiomları araşdırmağa və öyrənməyə zərurət yaranır.

Açar sözlər: *dil, ifadə vasitələri, məcazi məna, rəng komponenti olan deyimlər, idiomlarin mənşəyi*

Elnara Ilham Taghiyeva
Baku State University
PhD in philology
bduelnara@gmail.com
Parvana Ismayil Pashayeva
Baku State University
PhD in philology
p.parvana84@gmail.com

Existence of different idioms about colours

Abstract

In English there are some words in the dictionary that have last their real meanings and are used more figuratively. Proverbs, idioms and expressions are the most important parts of the English language. Idioms are phrases that have their own structures although sometimes the words making up idioms seem strange and illogical to us, we cannot change them. We encounter idioms very often, especially while watching movies, listening to music, doing scientific research, and communicating with native speakers. Therefore, there is a need to study and learn idioms.

Keywords: *language, means of expression, figurative meaning, idioms with colour components, derivation of idioms*

Giriş

Bugün ingilis dili dünyada ən geniş yayılmış dillərdən biridir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatında istifadə olunan 5 əsas dildən ən işlək olanı məhz ingilis dilidir. Başqa əcnəbi dillər kimi ingilis dilinin də öyrədilməsi müasir cəmiyyətə obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Azərbaycan dilimiz zəngin olduğu qədər ingilis dilinin də lüğət tərkibi olduqca zəngin və rəngarəngdir. İngilis dilinin lüğət tərkibində elə sözlər vardır ki, öz həqiqi mənalarını itirib, daha çox məcazi mənada işlənirlər. İngilis dilində atalar sözləri, idiomlar və ifadələr ingilis dilinin ən mühüm bir hissəsini təşkil edir. İdiomları və idiomatik ifadələri bilmədən ingilis dilini yaxşı öyrənmək mümkün deyil (Linda and Roger Flavell "Dictionary of idioms and their Origins").

İdiomlar dil öyrənməyin vacib bir hissəsidir və dilin səriştəli öyrənilməsində özünü göstərir. İngilis dilində idiomlar öyrənicilər tərəfindən mənimsənilməli olan mədəni elementlərin bir hissəsidir. İdiomatik ifadələr kimi məcazi dil haqqında aydın bir anlayış inkişaf etdirərək öyrənicilər əsas söz səviyyəsindən kənarda məcazi və leksik mənalar olan mətnləri daha da dərk edə bilərlər.

İdiomlar hər yerdə: jurnallarda və ya qəzetlərdə, televizorda və radioda və əlbəttə gündəlik danışıq dilində istifadə olunan ifadələrdir. İdiomlar ingilis dilində danışmağımıza və başa düşməyimizə yardım edən ifadə vasitələridir. Onlar əsasən məcazi məna daşıyır və danışıq dilini zənginləşdirirlər. İdiomlar sözbəsöz tərcümə etdikdə onlar heç bir məna kəsb etmirlər. İngilis dilində idiomları anlamaq həm öyrəncilər, həm də tədqiqatçılar üçün çətinliklər yaradır. Xüsusilə filmləri izlərkən, musiqiyə qulaq asarkən, elmi araşdırmalar apararkən və dil daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurarkən daha çox idiomlara rast gəlirik. Buna görə də idiomları araşdırmağa və öyrənməyə zərurət yaranır (Illustrations by Luques Nisset "Idiems for Eneryday Use").

Hər bir idiomun özünəməxsus yaranma tarixi vardır. Onlar xalqın həyat və yaşayış tərzi, dini və etiqad mövhumati təsəvvürləri, dünyagörüşləri, sənət və peşələri ilə əlaqəli yaranmış və müasir dövrümüzdə belə yaranmaqdadır. Hər hansı idiomun tarixinə nəzər saldıqda onun ilkin olaraq hərfi mənada işlətmək üçün yarandığını, zaman keçdikcə məcazi və ya idiomatik məna kəsb etdiyini görmək olar. Məsələn: dressed to a tea – idiom kimi "geyiminə xüsusi diqqət yetirən şəxs" mənasını bildirir. Qədim dövrlərdə (Victorian era) rəsmi çay mərasimləri təşkil edildiyi zamanlarda dəvət olunan şəxslər öz geyimlərinə xüsusi diqqət yetirərdilər və bu idiom ilkin zamanlarda dressed for a tea və ya dressed to go to a tea kimi hərfi mənada işlənirdi. Müasir dövrdə isə sonuncu variant işlənir: Beware any salesman that is dressed to a tea, smiles too much, and talks fast (Oxford "Phrasal verbs and idioms" Ruth Gairns and Stuart Redman).

İdiomları təşkil edən sözlər bir yerdə öz əvvəlki mənalarını itirir və birləşmə tərkibində yeni məna çalarlığı yaradır. Məsələn, "Dead to the world" - (fast asleep)-dərin yuxuya getmək. Məs, I was barely aware that my telephone was ringing in the middle of the night because I was dead to the world. İngilis dilində idiomlar ingilis dilini öyrənənlər tərəfindən mənimsənilməli olan mədəni elementlərin bir hissəsidir. İdiom sözü öz və ya özünəməxsus mənasını verən yunan terminidir. İdiom ümumiyyətlə hərfi mənada şərh oluna bilən, ancaq müəyyən konteksdə istifadə edildiyi zaman hərfi olmayan bir məna kəsb edən məcazi ifadədir. İdiomlar ingilis dilində çox geniş yayılmışdır. Onlar rəsmi üslubda və jarqonda istifadə olunur. İdiomlar şer ədəbiyyatında Şekspir dilində və hətta İncildə də yer alır. İdiom bir araya gələn bir sıra sözlər, tək olduqda idiomun ayrı ayrı sözlərdən fərqli bir məna ifadə etməsi görünür. Məsələn, eat one's hat – (to do something unpleasant in the case of being proven wrong (sözünü geri götürmək) idiomatik bir ifadə, fərdi mənalarının bütövlükdə idiomun mənasına kömək etmədiyi görünən eat/one/hat\ adlı bir neçə sözdən ibarətdir (Collins, 1994).

Əksər insanlar üçün idiomlar gündəlik nitqin bir hissəsidir. Əslində insanlar özləri də fərqinə varmadan hər zaman idiomlardan istifadə edirlər. İngilis dilində ən çox rast gəldiyimiz idiomlardan biri"It is raining cats and dogs" (itlər və pişiklər kimi yağır) yəni leysan yağır. Yağışın çox güclü, leysan kimi yağdığını bildirir. Bu idiomun etimoloji mənasını araşdırsaq o zamanlar XVII-XVIII əsrlərdə İngiltərədə evləri tikəndə damın üzərinə saman döşəyirdilər.İtlər və pişiklər isə soyuqda isinmək üçün gedib həmin samanın üzərində yatırdılar. Yağış yağdığı zaman isə it və pişiklər samanın üzərində sürünürmüş və insanlar göydən it,pişik düşür, yəni göydən yağış it-pişik kimi yağır deyərdilər (English Idioms with their Meanings and Origins, 2014). Məcazi mənada "tut ucundan göyə qalx" mənasını ifadə edir. İdiomlar özlərinə məxsus quruluşa malik olan söz birləşmələridir. İdiomları təşkil edən sözlər bizə bəzən qəribə, qeyri-məntiqi görünsə də, onlarda dəyişiklik apara bilmirik. İngilis dilində idiomların tez-tez istifadə olunan bir çox növü var; heyvanlarla bağlı idiomlar; rənglərlə bağlı idiomlar; idmanla bağlı idiomlar; havayla bağlı idiomlar və s. Bayaq sadaladığımız idiomlar arasında diqqətimizi çəkən rənglərlə bağlı müxtəlif idiomların mövcud olmasıdır. İnsanlar fikirlərini və düşüncələrini ifadə etmək üçün daim rənglərdən istifadə edirlər.

İdiomatik ifadələrdə ən çox istifadə edilən rənglər ağ, qara, yaşıl, və boz (ən çox nümunə olan rəngdən ən az nümunəli rəngə qədər) rənglərdi. British National Corpus-da rəng idiomaları ilə bağlı aparılan tədqiqatın nəticələri aşağıdakı siyahıda öz əksini tapmışdır (Maugham, 1998).

British National

- Corpus: white culture
- 3 white-collar – 226
- black market – 157
- Black Power – 29
- black school – 5
- green belt – 219
- greenhouse effect 275
- grey area – 69
- grey life – 2
- grey home – 2
- grey daily routine – 1
- out of the blue – 203

Rəng termini idiomları rənglə əlaqəli ifadələrdir ki, mənası onların hərfi ifadəsindən xeyli kənara çıxır və idiomu və onun tərkibindəki rəngi tamamilə fərqli şəkildə şərh edilə bilən edir. İnsan zehni rəngləri müxtəlif duyğular, hisslər və təcrübələrlə əlaqələndirərək erkən yaşda qavramağa başlayır. Bu rəng assosiasiyaları insan zehnində daha sonrakı həyatda saxlanılır və fərdlərin yaşadıqları dünyaya baxışını formalaşdırır. Ağıl rənglərə xarakterik ideyalar, duyğular və mənalar əlavə edir. Rənglər müsbət assosiasiyalara malik ola bilər və həmçinin mənfi çağrışımları da çatdıra bilər, açıq rənglər insanlara daha rahat hiss etməyə kömək etmək üçün tanınır, tünd rənglər isə daha qaranlıq və daha pessimist birləşmələr yaradır. Qara və ağ rənglər, akromatik olaraq adlandırılır, "rəngsiz" mənasını verir (Cornelia, 2005).

Qırmızı rəng həvəsi, həyəcanı artırır, enerjini stimullaşdırır və s. Bununla belə, bu emosiyaların insanın üzündə fiziki təzahürü səbəbindən qəzəb, qəzəb və utanc hissi ilə də əlaqələndirilir. Mavi və yaşıl rənglər insan ağlını təbiətlə, mavi mavi səma və su ilə, yaşıl isə otların və yarpaqların rəngi ilə əlaqələndirərək sakitliyi ifadə edir. Yaşıl həm də müsbət şəkildə qəbul edilən gənc və yeni kimi çoxsaylı metaforalara da aid edilə bilər, lakin digər tərəfdən də yetişməmiş və təcrübəsiz, mənfi şəkildə qəbul edilir. Bununla belə, ingilis dilində rənglə əlaqəli deyimlərdə yaşıl rəngə verilən assosiasiya adətən qısqanclığa çevrilir. Sarı ən az idiomatik ifadələrdə görünən rəngdir. Bunun nikbinlik və sevinclə əlaqələndirilməsi gözlənilsə də, adətən qorxaqlıq və xəstəliklə əlaqələndirilir (Maugham, 1998).

To be in the black – John earns a thousand dollars a week. He doesn't have to worry about enough.
He is always in the black.

In black and white – I couldn't believe it. But there it was in black and white. As clean as it could be. The letter said that I had won a trip to Europe.

Blue in the face – They yelled at each other until both were blue in the face and then finally, someone called the police.

Green with envy – They were green with envy over the neighbours new boat.

Out of the blue – My parents arrived out of blue today.

To feel blue – I was alone on my birthday and feeling blue.

To be in the red – I never have enough money to pay my bill. I am in the red.

Hər bir idiomun mənasını diqqətlə nəzərdən keçirək:

Out of the blue – Gözlənilmədən, qəfildən mənasını ifadə edir. Bu birləşməni "suddenly" "unexpectedly" sinonimlərlə əvəz edə bilərik.

To feel blue – Yalnız, özünü tənha hiss etmək anlamını bildirir. Bu ifadəni "alone" sinonimilə əvəz edə bilərik.

To be in the red – Borc içində olmaq mənasını ifadə edir. Bu birləşməni "debt" yəni "be in someone's debt" sinonimi ilə də əvəz edə bilərik.

Blue in the face – nəfəsi kəsilənə dək, gözü kəlləsinə çıxanadək mənalarını ifadə edir.

Green with envy – Paxıllıq etmək, qısqanmaq mənasını ifadə edir. Bu birləşməni sadəcə envy sözülə əvəz edə bilərik.

Black sheep - Qrupdan "qəribə" olan və ətrafdakılarla uyğun gəlməyən bir insanı təsvir etmək

üçün istifadə olunur.

Bu, həmçinin qrupları üçün rüsvayçı və ya utanc verici biri haqqında danışmaq üçün istifadə edilə bilər.

Bir çox illər əvvəl Amerikada iki antropoloqun apardığı maraqlı bir araşdırma varidi. Doxsan səkkiz fərqli dilə nəzər saldıqdan sonra onlar tapdılarki, müasir baxışların əksinə olaraq universal əsas rəng terminləri var. Bəzi dillərdə iki əsas rəng termini varidi, digərlərində isə on birə qədər. Dillər müəyyən ardıcıllıqla rəng şərtlərini alır. Məsələn iki əsas rəng termini olan hər hansı bir dildə ağ və qara olmalıdır. Üç əsas rəng termini olan bir dildə qara, ağ və qırmızı olmalıdır. Beşrəngli termini olan bir dildə isə qara, ağ, qırmızı, yaşıl və sarı və s. olmalıdır. Rəng terminləridə daxil olmaqla deyimlər dilinuniversalları baxımından izahı çətin olan bəzi xüsusiyyətləri göstərir. Bəlkə də bu təəccüblü deyil, çünki idiomun əsas xüsusiyyəti onun dil qaydalarını pozmasıdır (Syntactic features of English idioms, 2013).

In black and white – idiomuna nəzər salaraq onun müxtəlif mənaları da işləndiyi görə bilərik. Qara və ağ rəngdə həyatın bəzi sahələrində, məsələn, sənətdə və ya kilsədə qara pisliyi simvollaşdırır. Bu qara sənət, qara sehr, qara ürəkli yaranmaz kimi deyimlərdə əks olunur və bir şeytan kimi qara və ya cəhənnəm kimi qara deyirik. Onların hamısında pislik və pislik çalarları var. Qara rəng həm də qanunsuzluqla əlaqələndirilir. Şər və qanunsuzluq açıq aydın mənəvi qınaq və rüsvayçılıq gətirir. Təəccübli deyil ki, bu fikri ifadə edən çoxlu ifadələr var:kiminsə qara kitabına düşmək, qara siyahıya düşmək və ya sadəcə kimisə qaralamaq, qara ayaq və s. Digər tərəfdən, ağ rəngin ümumiyyətlə müsbət mənaları var: məsələn, ağ toy və ya köhnə ifadə, "sənin ağsan" deməkdir. Ağın pis bir şeyi yaxşıya çevirmək gücü var. Yalan, cadugərlər və sehrlərin hamısının mənfi assosiasiyaları var, lakin müsbət ağ sözünü əlavə edin və onlar zərərsiz,hətta faydalı hala gətirilir:ağ yalan,ağ cadu və s.Əksinə,ağ ilə əlaqəli kifayət qədər mənfi ifadələr var (Mammadova, 2021).

White as sheet – kağız kimi ağappaq. Bu ifadə qorxudan rəngi ağaran insanları təsvir etmək üçün istifadə olunur. İdiom 17-ci əsrdə yaranması güman olunur. İnsan qorxanda üzünün rəngi ağarır, avazıyır çünki dəri altı kapilyarlar daralır. Məsələn, Jenny turned as white as a sheet when the policeman told her that her son had been in car wreck.Polis Ceniyə oğlunun maşın qəzasına düşdüyünü deyəndə onun rəngi kağız kimi ağappaq oldu. Bununla ingilis dilində qara rəngin pis, qaranlıq, ağ rəngin isə aydın, şəffaf anlamına gəldiyi göstərilir.

Beləlikə rənglərlə bağlı idiomlar haqqında kiçikdə olsa araşdırmamızı apardıq, müxtəlif sahələrlə bağlı idiomlar arasında məhz çox rast gəlinən rənglərlə bağlı idiomların mövcud olmasıdır. Rənglərlə bağlı bizim qazandığımız bilikləridi onların və idiomatik ifadələrin anlaşılmasında bizə kömək edə bilər. MəsələnYaşıl rəng - Green thumb, To have green fingers- bağçılığı sevmək, yaxşı bağban olmaq. Bu ifadə müsbət məna kəsb edir, əgər bir şəxs gözəl bağbandırsa, və ya onun əkdiyi böyüyüb əmələ gəlirsə, o bağbanı tərifləmək məqsədilə deyilir (Cacciari, Tabossi, 1993).

Nəticə

Belə bir fərziyyə mövcuddur ki, bitkilər yaşıl olduğu üçün onlarla məşğul olan şəxsin əlləri çirklənib yaşıl rəngdə olurmuş. Digər bir maraqlı ehtimal da vardırki, qədim zamanlarda Kral Edvard yaşıl noxud bitkisini çox xoşlayarmış və buna görə də qulluqçular hər gün onun üçün bağdan toplayarmış. Noxudu ən çox yığan, qabıqdan çıxaran şəxsin barmaqlarında yaşıl rəngdə ləkələr əmələ gəlirmiş və bu şəxs padşah tərəfindən mükafatlandırılırmış. Məsələn, He has got green fingers. Everything he touches grows. Onun barmaqları qızıldandır. Hara əlvurursa ora gül açır. Məhz ingilis dilin də isə bu ifadə ən çox əkinçiliklə, bağbanlıqla məşğul olan insanlara aid edilir.Bütün bu təhlillərin sonundakı əsas məqsəd idiomu anlamaq, nə üçün idiomun hərfi mənasının ifadə olunan mənaya uyğunluğunu müəyyənləşdirərək məhz həmin mənanı necə ifadə edə bilməsini aşkar etmək və idiomda müəyyən sözlərin mövcudluğunu əsaslandırmaqdır (Hirsc, Joseph, Kett, 2005).

Ədəbiyyat

1. Linda and Roger Flavell "Dictionary of idioms and their Origins".
2. Illustrations by Luques Nisset "Idiems for Eneryday Use".
3. Oxford "Phrasal verbs and idioms" Ruth Gairns and Stuart Redman.
4. Collins, H. (1994). American – English Idioms, USA.
5. English Idioms with their Meanings and Origins. (2014). Oxford Royal Academy.
6. Maugham, S. (1998). The Painted Veil.
7. Cornelia, F. (2005). The Thief Lord. Great Britain: Chicken House.
8. Maugham, S. (1998). The Painted Veil.
9. Syntactic features of English idioms. (2013). International Journal of English Linguistics. V. 3, Canadian Center of Science and Education.
10. Mammadova, G. (2021). "Teaching idiomatic expressions in english in different ways" Elmi xəbərlər. Humanitar elmlər seriyası.
11. Cacciari, C., Tabossi, P., (1993). Idioms: processing, structure and interpretation, Lawrence Erlbaum associates.
12. Hirsc, Jr., Joseph, F., Kett, J. (2005). Trefi l. The new dictionary of cultural literacy, Houghton Miffl in, third edition.

Göndərilib: 02.11.2021 Qəbul edilib: 17.01.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/07/10-14

Pərvanə İsmayıl qızı Paşayeva
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
p.parvana84@gmail.com

MİFOLOJİ PARALELLƏRİNİN ARAŞDIRILMASINA DAİR

Xülasə

Məqalədə mifonimlərin yaranma səsbəbləri, onların linqvistik statusu, mifoloji mətnlərin oxşarlıq və fərqlilik məsələləri araşdırılır. Mifologiya xalqın qədim mədəniyyəti, həyat tərzi və adət-ənənələri ilə bağlı olduğundan onlarda müxtəlif etnoslar üçün ümumi əlamətlər qeydə alınır. İnam və inanclarla bağlı meydana çıxan mifonimlərdə oxşarlıq və paralellər isə bütövlükdə mifologiyada geniş yayılmış hadisədir. Mifonimlərin az olmayan bir qismi qədim inanclarla bağlılığı ilə diqqəti cəlb edir. İnanc və əfsanələrdə adı çəkilən elə varlıqlar vardır ki, onlar mifologiyada özünəməxsus yer tutur.

Açar sözlər: *mif, inam, inanc, ritual, şaman, ozan*

Parvana Ismayil Pashayeva
Baku State University
PhD in Philology
p.parvana84@gmail.com

Mythological parallels in English

Abstract

The article examines the causes of mythonyms, their linguistic status, similarities and differences of mythological texts. Since mythology is associated with the ancient culture, way of life and customs of the people, they have common features for different ethnic groups. Similarities and parallels in the mythonyms associated with beliefs and convictions are a widespread phenomenon in mythology. Quite a few mythonyms attract attention due to their connection with ancient beliefs. There are beings mentioned in beliefs and legends that occupy a special place in mythology.

Keywords: *myth, belief, ritual, shaman, poet*

Giriş

Dilin onomastik sistemində ayrıca qat təşkil edən mifonimlər xalqın həyat və məişəti ilə bağlı olub real gerçəkliyin müəyyən dövrlərində varlığı-yoxluğu dəqiq əsaslandırıla bilməyən hadisə, obyekt, predmet və subyektlərin, həmçinin baş verən prosesin izahı üçün uydurulan qeyri-real varlıqların, eləcə də real varlıqların fərqli prizmadan nominasiyası, adlandırılması, onlara fərqli keyfiyyətlərin şamil edilməsi nəticəsində əmələ gəlir, dildə yer alır. Bir qayda olaraq belə uydurma və real varlıqlar haqqında müxtəlif miflər, əvsanə və rəvayətlər yaradılır. Mifonimlər onomastik vahidlər, yəni xüsusi adlar kimi dildə işlənir. Belə adların müəyyən qismi dilin ümumişlək leksik qatının sözləri ilə düzəlir.

Bütün xalqların öz mifologiyası olsa da, qohum və yaxın xalqların, eyni, yaxud qohum dillərin daşıyıcılarının, həmçinin bir ərazidə lokallaşan, fərqli dillərin daşıyıcıları olub, daim siyasi-iqtisadi, mədəni və dil əlaqələrində olan etnosların mifologiyasında yer alan varlıqların müəyyən xüsusiyyətlər, keyfiyyətlər, hətta adlar üzrə eyniliyi müşahidə olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dini leksika və onomastika mifologiya ilə dərin köklərlə bağlıdır. Belə bağlılıq, əlaqə dini terminologiyada da mifonimlərin axtarıcı, bəzən dini leksikanın mifologiya ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməsi üçün əsaslı zəmin yaradır (Abdulla, 1999: 81-89).

Bu gün də bəşəriyyət bir sıra varlıqların mövcudluğu, başqa planetlərdə həyatın olması barədə konkret və dəqiq informasiyaya malik deyil, alimlər, tədqiqatçılar insanın tanımadığı müxtəlif

heyvanlar və insanabənzər varlıqlar haqqında hələ ki, tam təsdiqini tapmayan məlumatlar ortaya atır, fantastika janrında yazanlar yeni məxluqlar uydurur. Bütün bunlar mifonimlərin yaranma prosesinin müasir dövrdəki davamının göstəriciləridir.

Milli mədəniyyət sabit və dəyişkən, ənənəvi və yenilikçi olmaqla dialektik inkişaf əlamətlərinə malikdir. Ənənələr mədəniyyətin sabit sahəsini təşkil edir, onların sayəsində insan təcrübəsinin toplanması və ötürülməsi prosesləri baş verir. Hər bir nəsil öz fəaliyyətində əvvəlki nəsillərin yaratdığı dəyərləri tətbiq etməklə, keçmiş ənənələri yaşadır (Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2007).

Ənənə ibtidai mədəniyyət dövründə meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Zaman keçdikcə müxtəlif rəmzlər və biliklər toplusu formalaşaraq nəsildən-nəsilə ötürülmüş, paralel olaraq yeni biliklər meydana gəlmiş və nəticədə sivilizasiyalı cəmiyyət yaranmışdır. Mədəniyyət dialektik inkişaf prosesi kimi sabit və dəyişkən, ənənəvi və yenilikçi cəhətlərə malikdir. Hər yeni insan nəsli öz fəaliyyətində əvvəlki nəsillərin yaratdığı dəyərləri tətbiq edir və beləliklə, qədim ənənələr yaşayır. Bu səbəbdən də, bilavasitə işlə, əməklə, ümumi şəkildə xalqın təsərrüfat həyatı ilə bağlı yaranaraq mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsinə çevrilən, tarixin əski çağlarından dövrümüzədək cilalana-cilalana gələn mərasim və bayramlarda mifologiyanın izləri müşahidə olunur.

Mifonimlərin az olmayan bir qismi qədim inanclarla bağlılığı ilə diqqəti cəlb edir. İnanc və əfsanələrdə adı çəkilən elə varlıqlar vardır ki, onlar mifologiyada özünəməxsus yer tutur. “Mif – ümumi ideya ilə ən adi hissi obrazın birbaşa maddi eyniyyətidir. Mücərrəd təfəkkürün yalnız gerçəkliyi əks etdirən hər cür düzümü – mifologiya üçün bütün hissi keyfiyyətləri ilə canlı varlıqlar, yaxud cansız əşyalar şəklində gerçəkliyin özüdür” (Azərbaycan mifoloji mətnləri, 1988: 196).

Qeyd edildiyi kimi, təbiət və cəmiyyətlə bağlı hadisələrin əsl mahiyyətini anlaya bilməyən, onların qarşısında aciz qalan insan bu hadisələri fövqəltəbii qüvvələrlə əlaqələndirmişdir. Dini inancları əks etdirən mərasimlər, rituallar, cadugərlik və s. təbiətdə, ictimai həyatda baş verən hadisələrin gerçək xarakterini başa düşülməmək, dərk etməmək nəticəsində ortaya çıxmışdır. İcma, qəbilə və tayfalarda müəyyən fərdi keyfiyyətləri ilə seçilən şəxslər belə birliklərdə cadugər ovsunçu, şaman kimi, spesifik fəaliyyətləri yerinə yetirməklə yanaşı, qədim insanın dərketmə qabiliyyətləri hüdudlarından kənarda qalan varlıq və predmetlər haqqında rəvayət və əfsanələr, bir sözlə miflər uydurmuşlar.

İbtidai cəmiyyətlərdə mif insanın həyatı qavramasının əsas ifadə forması idi. Bu mənada miflər insanın təbiətə, onu əhatə edən mühitə, bütünlükdə dünyaya münasibətini ifadə etmişdir. “İnsan bütün təbiəti özünün içi, özünü isə təbiətin ayrılmaz tərkib hissəsi bildiyi, bütün ətrafa doğma münasibət bəslədiyi vaxt hər şeyi tam, bütöv şəkildə qəbul edirdi, əşya və predmetlər arasında elə bir fərq qoymurdu, yuxu ilə reallıq onun üçün təbii şəkildə bir-birinin içində və bir-birinin davamı idi”. İnsanın belə dövrü adlayıb keçməsi tədricən baş verib və onun əmək, eləcə də idraki fəaliyyəti sayəsində reallaşmışdır (Əliyeva, 2008).

İbtidai insanın məntiqi ilə bağlı bir çox mifşünasların gəldikləri ortaq fikir bundan ibarətdir ki, əvvəla hələ ibtidai insan özünü onu əhatə edən mühitdən təbii və sosial mənada kənarda təsəvvür etmirdi.

Steblin-Kamenski göstərir ki, mifin nə olduğunun, əsas mahiyyətinin dərki hələ də qənaətbəxş həllini tapmamışdır. Bəlli deyil ki, nə üçün mifdə nəql olunanlar real fakt kimi dərk olunmuşdur

Mifik düşüncənin, mifik təfəkkürün yaratdığı obrazlar, varlıqlar fərqlidir. Bir sıra hallarda mifoloji düşüncə real gerçəklikdə olanın bu və ya digər keyfiyyətinin izahına əsaslanırsa, başqa bir halda irreal varlığın mövcudluğunu iddia etməyi təsdiqləməklə mifin yaradılmasını şərtləndirmişdir. Birinci əsaslandırmada real varlığı mifləşdirmə, ikincidə hadisələrin izahı fövqündə irreal varlığın uydurulub mifə çevrilməsi baş vermişdir. Azərbaycan mifologiyasından nümunələri nəzərdən keçirək. Öncədən qeyd edək ki, mifoloji düşüncə, mifi əsaslandırma rəvayət, əfsanə, mifoloji mətn yaratma prosesidir və müasir insan mifonimləri təyin edərkən belə mətnləri araşdırır, təhlil süzgəcindən keçirir (Qasımlı, 1999: 135).

“Şanapipik gözəl bir gəlin imiş. Bir gün o, saçını yuyup darayırmış. Birdən qaynatası gəlip görür. Gəlin utandığından allaha yalvarır ki, bını quş eləsin. Baçındakı darağıyla allah bını quş eləyir. Bının bir oğlu da varımış. Ona görə də həmişə bu, “bup-bup” eliyib oğlunu axtarır”.

Bu rəvayətdə gerçəklikdə mövcud olan quşun - şanapipiyin mifoloji varlıq kimi təqdimatı ilə rastlaşırıq. Fikrimizcə, quşun başında darağa oxşar olan hissənin nə üçün olmasını izah etməyin çətinliyi şamanı, əfsunçunu, cadugəri belə bir rəvayəti uydurmağa sövq etdirmişdir. Azərbaycan mifologiyasında bu rəvayətin qismən eyni və oxşarları da vardır.

Onlardan birində "hophop", digərində "kəklik", başqa biricində "turac" və s. quşlarının əvvəl qız, gəlin olmasından bəhs edilir. Maraqlı cəhətlərdən biri odur ki, bu quşların çıxartdığı səslər də rəvayətlərdə izahını tapır. Şanapipiyin "bup-bup"u axtarış, çağırmaq sayılırsa, "Hophop" quşunun çıxartdığı səslər də onun "Hophop" adlı qızını və "Gültop" adlı oğlunu axtarması ilə əlaqələndirilir. Təbii ki, müasir insan üçün şanapipik, kəklik, turac və s. mifoloji varlıq deyil, real varlıqdır. Lakin gəlinin, qızın bu
quşlara çevrilməsi mifdir, əfsanədir, rəvayətdir. Deməli, müasir insan qeyd olunan quşları mifoloji varlıqlar sırasından çıxarmışdır. Buna baxmayaraq, insan yenə də bu quşlar haqqındakı rəvayətlərə dönə-dönə qayıdır, çox zaman bu miflərə inanır və onlardalı qadağalara da əməl edir.

"Qaranquş öldürməh günahdı. Kim onu öldürsə başına bir iş gələr. Qaranquş deyir ki:

Qaranquşam, qaranquş,

Qanadlarım ayrıc-ayrıc. Məni vuran bəy oğlu Qan qussun ovuc-ovuc".

Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqların, etnosların nümayəndələri qaranquşa münasibətdə bu qadağaya, mifik hökmə əməl edir. Bu quşu müqəddəs sayır, nəinki onu öldürmür, hətta evinin içində yuva quran bu quşun evi zibilləməsinə səbirlə dözür, onu evindən qovmur, ona dəymir. Hələ bu azmış kimi, insan qaranquşun növbəti ildə öz yuvasına qayıdacağını nəzərdə tutaraq bu yuvanı dağıtmağa da təşəbbüs göstərmir (Steblin-Kamenskiy, Mif, 1976: 104).

Şanapipik də toxunulmazlığını saxlamışdır. Kəklik, turac isə ovlanır. Deməli, mifə münasibətdə dəyişmələr də baş verir. Belə paralellər müxtəlif xalqların mifologiyasında özünü göstərir.

Britaniyalıların yaratdıqları əfsanələr müxtəlif etnoslara aid edilir. Bu mifonimlərin dilə aidliyi əsasında təsdiq edilir. Məsələn, g**lamour** («sehr», «əfsun») şotland mənşəli olub, ilk dəfə olaraq ingilis ədəbiyyatında işlənmişdir. Bu söz hətta ingilis frazeologiyasına da daxil olmuşdur: **to cast a glamour over** – «sehrləmək», «cadu etmək», **glamour girl** «əfsunlayıcı» (gözəl) qız».

Mifoloji paralellərin mövcudluğunu bu faktlar da aşkar təsdiq edir. Yalnız müasir Azərbaycan deyil, başqa xalqların da həyat və məişətində "əfsun", "cadu" bu gün də yaşayır.

"Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat boyından, Qorqut ata diyirlər, bir ər qopdı. Oğuzın, ol kişi təmam bilicisiydi,- nə diyərsə, olurdı. Ğaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həq təala anın könlinə ilham edərdi...

"Bir gün Qam Ğan oğlı xan Bayındır yerindən turmışdı. Şami günligi yer yüzinə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzinə aşanmışdı. Bin yerdə ipəg xalicəsi döşənmişdi".

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının müqəddiməsinin başlanğıc abzası olan birinci nümunədə Dədə Qorqudun qaibdən xəbərlər verməsi qeyd olunur. Dədə Qorqud eyni zamanda dastanın ozanı, nəqledənidir. KDQ-dən götürülmüş ikinci nümunədə isə "qam" və "ğan" (Qam Ğan oğlı) şaman, ozan, əfsünçü, öncəgörəndir. "Əski çağlarda ozanın yerinə yetirdiyi vəzifələrlə qamın funksiyası arasında elə bir ciddi fərq olmamışdır. Türk tayfalarında qam–şamanın çoxvariantlı adlarından biri də "ozan" olmuşdur. İlkin ibtidai çağlarda ozanlar da ruhani, təbib, musiqiçi, tayfa ağsaqqalı, xaqan məsləhətçisi-yardımçısı və s. bu kimi qam-şaman vəzifələri icra etmişlər. Bir sıra təkamül proseslərindən sonra bu keyfiyyətlərin müəyyən bir axarı – musiqisi – söz sənətkarı xətti güclənməyə başlamış və ozanlar da əsasən çalıb-çağıran, söz düzüb qoşan el sənətkarı səciyyəsi qazanmışlar" (Celtic Mythology by Proinsias Mac Cana, 1970).

İlk vaxtlarda kahin, ovsunçu – müğənni, cadugər, loğman və hakim funksiyalarını özlərində birləşdirən qəbilə ağsaqqalları bütün poetik söyləmələrin qoruyucuları sayılırdı. Lakin zaman öt-dükcə ayrılmalar baş vermişdir. İlkin olaraq druidlər adlanan ovsunçu kahinlər, sonra isə hekayətçi müğənnilər – bardlar və filidlər meydana çıxmışlar. Bardlar yalnız musiqi ilə əlaqəliolan lirik poeziya nümunələrini yayırdılar. Onlar knyazların və qəhrəmanların şərəfinə qoşulmuş məddahlıq nəğmələri, yaxud da düşmənləri ifşa edən rüsvayçı nəğmələr oxuyurdular

İngilislərin mifoloji görüşləri ilə bağlı sahələrdən biri inanclar olub və onlar xalqın adət və ənənələri ilə birbaşa bağlıdır. İngilislərin mifoloji dünya görüşündə cadugərliyə inam xüsusi yer tutur. Əsas etibarilə əhalinin savadsız təbəqəsi arasında falabaxma və cadugərlik (witchcraft), falçıların öngörmə və uğur qazandırma qabiliyyətlərinə inam geniş yayılmışdır. Cadugərlik üçün gərəkli olan əşyalar (voodoo conjuration), şam və kitablar və digər əşyalar hətta köşklərdə satılır. Bu əşyalar xalq arasında «botanicos» adlanır. Əhalinin adı çəkilən qrupunun inancalarına görə, müqəddəs şəxslərin heykəlcikləri və amuletləri, Xristin portretləri və digər vasitələr də arzuya qovuşma, xəstəliklərdən qorunma və uğursuzluqdan uzaq olma üçün müəyyən təsirə malikdir İngilislərin bu inancları, onların falçı və cadügərlərinin istifadə etdiyi vasitələrlə başqa xalqlarda müvafiq şəxslərin və onların istifadə etdiyi vasitələr arasında oxşarlıq və paralellər geniş planda müşahidə olunur.

Əgər ingilislərin inamlarına görə, vasitəçilərin (mediumship) köməyi ilə ruhlarla ünsiyyətə girmək mümkündürsə, yaxud ölənlərin ruhları müxtəlif səbəblərdən əvvəllər yaşadıqları yerlərə baş çəkirsə (haunted houses), Azərbaycan xalqının inanclarına görə də ruhlar cümə günləri əvvəl yaşadıqları yerlərə gedir, özlərinin anılıb-anılmadıqlarını bilmək istəyirlər. Odur ki, Azərbaycanda cümə axşamı və cümə günlərində evdən yaxşı yemək iyinin çıxmasının vacibliyinə inanırlar. Yaxud Azərbaycan inanclarına görə qaranlıqda qaynar suyu yerə, torpağa atmaq müqəddəs varlıqlara ziyan vurmaq kimi qəbul edilir (Cəfərov, 1999: 117-125).

İngilis inamlarında və əfsanələrdə haqqında danışılan damdabacaya (brownies),mələklərə (elfs), qoblinlərə (goblins), zərərverici ruhlar (gremlins) haqqında bəhs açılır.

Azərbaycanda da belə mifoloji varlıqlar haqqında inamlar vardır. Məsələn, “yer üzərində bir qarış yer əyəsiz deyil, hər şeyin öz əyəsi var, Bı əyələr insana görsənməz. Gərəh bunlara salam verəsən; qarağac, dağdağn ocaxdı. Oları qırmax, kəsməh günahdı, Adama qarğıyar, işi düz gətirməz; göydə hər adamın bir ulduzu var. Bu ulduz batanda, yaxud axanda adam ölər; uşağın başının altına pıçax, çaxmax daşı qoyanda qorxmaz və s. Verilmiş nümunələrdən birində işlənən “əyə” sözü inamlarda ifadəsini tapan mifoloji varlıq adıdır. Azərbaycan dilində işlənən “pəri”, “firiştə”, “cin, “hal anası”, “div”, “əşdaha” və bu kimi digər adlar da mifoloji varlıqların adlarıdır (Longman Dictionary of English Language and Culture, 1998: 552).

Müxtəlif mifoloji məxluqları bildirən adların bəziləri ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir. Məsələn, ghool isminə -ish şəkilçisinin artırılması ilə ghoolish («qulyabanısaya-ğı,«qulyabanıyabənzər») sifəti və -ness şəkilçisinin əlavəsilə ghoolishness «qulyabanıyabənzərlik») ismi əmələ gəlir: Some people take a ghoolish delight in visiting the scenes of road accident.

Amerika ingiliscəsində isə **fairy** sözünün iştirakı ilə düzələn **fairy godmother** mürəkkəb ismi böyüməkdə olan körpənin qayğısına qalan varlığı bildirir və eləcə də başqalarına yaxından kömək edən şəxsi bildirir: **The rich man played fairy godmother to the boys and had a baseball field made for them** (Makkai, Boatner, Gates, 2012: 109). «Varlı kişi oğlanların qayğıkeşinə çevrilmiş və onlar üçün beysbol meydançası düzəltdirmişdi».

Witch («cadugər») sözü əsasında düzələn **witchcraft** «sehrçilik» mənasında işlənir: **what witchcraft is this? — Are yo trying to tell me that the dead can live again?** (Arthur, 1981: 167) «Bu necəsehrdir belə? Sən mənə ölən şəxsin dirilə biləcəyinimi demək istəyirsən?»

Nəticə

Qeyd olunan formalar, mifoloji aspektlər Azərbaycan və ümumiyyətlə türk mifologiyasında da müşahidə olunur. Əgər britaniyalıların mifologiyasında ayrı-ayrı heyvanların insanı təcəssüm etdirməsi olduqca geniş yayılmışdırsa, bu xüsusiyyət türk xalqlarında da var və olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda buna aid nümunələr çoxdur. Qəhrəmanların və igid ərənlərin aslandan, canavardan, eləcə də digər güclü heyvanlardan törəməsi onların mifologiyada qırmızı xətt kimi keçir.“Müşahidələr göstərir ki, “Kitab”da (və deməli, eposda) aşafıdakı dini dünyagörüş formaları bu və ya digər miqyasda (və keyfiyyətdə) əks olunur: 1) ibtidai inamlar (xüsusilə təbiətə inam, yaxud təbiəti canlı təsəvvür etmək), mifoloji inamlar; 2) Tanrıçılıq; 3) İslam. Qəbilə-tayfa quruluşunun bədii təfəkkür izlərini özündə saxlayan folklor örnəkləri arasında animist və totemist dünyagörüşü ilə bağlı olan ovsunlar, alqışlar, qarğışlar və s. üstünlük təşkil edir.

Daha sonrakı dövrlərdə epos, dastan, nağıl, əfsanə, rəvayət kimi epik folklor janrlarında da bunun izləri qalmışdır.

Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, müxtəlif xalqların mifologiyaları bir-biri ilə güclü paralellərə malikdir. Bu cəhət mifonimlərin həm yaranması, həm də dildə yer almasında da özünü təsdiq edir (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 324).

Ədəbiyyat

1. Abdulla, K. (1999). Aşkar və gizli "Dədə Qorqud". Dədə Qorqud aliliyi. Bakı, Sultan graphics, s. 81-89.
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. (2007). Bakı: Ensiklopediya nəşri.
3. Azərbaycan mifoloji mətnləri. (1988). Bakı, Elm, 196 s.
4. Əliyeva, H. (2008). Orta əsrlər Qərbi Avropa ədəbiyyatının (Orta əsr qəhrəmanlıq eposları). Bakı: Nurlan.
5. Qasımlı, M. (1999). Ozan və qopuz ənənəsi. Dədə Qorqud aliliyi. Bakı, Sultan graphics, s.135-142.
6. Steblin-Kamenskiy, M., Mif, L. (1976). 104 s.
7. Cəfərov, N. (1999). Eposdan "Kitab"a. Dədə Qorqud aliliyi. Bakı, Sultan graphics, s.117-125.
8. Longman Dictionary of English Language and Culture. (1998), Longman, 1568 p.
9. Makkai, A., Boatner, M., Gates, J. (2012). Dictionary of American Idioms. Barron's. 395 p.
10. Arthur, T. (1981). Longman Lexicon of Contemporary English. Longman Group Limited, 910 p.
11. Kitabi-Dədə Qorqud. (1988). Bakı, Yazıçı, 324 s.

Göndərilib: 06.11.2021 Qəbul edilib: 10.01.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/07/15-18

Samirə Bakir qızı Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
pasayeva-1969@mail.ru

ÖYRƏNMƏ PROSESİNDƏ ŞAGİRDLƏRİN İDRAK FƏALİYYƏTİNİN AKTİVLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalə bilik fəaliyyəti fenomeninin psixoloji və pedaqoji xarakterinin aşkarlanmasına həsr olunub. Müəllif tədqiqatçıların müxtəlif elmi mövqelərini təhlil edir, bilik fəaliyyətinin inkişaf nümunələrini ortaya qoyur, şagirdin idrak fəaliyyətə olan tələbatının formalaşmasına təsir edən amilləri nəzərdən keçirir. Yeni proqlamlar yalnız sistemin, məzmunun dəyişdirilməsini deyil, həm də şagirdlərdə idrak proseslərinin maksimum dərəcədə inkişaf etdirilməsini vacib bir məsələ kimi qarşıya qoyur.Təlim prosesində şagirdlərin təfəkkürünü fəaliyyətə gətirməkdə müəllimin suallarının böyük əhəmiyyəti var. Bəzi müəllimlər şagirdlərin yaradıcı düşüncəsinə inanmır, onlara həddindən artıq bəsit və heç bir fikri axtarış aparmadan cavab verməsi mümkün olan suallar verirlər.

Açar sözlər: *aktivləşdirmə, didaktika, idrak, aktuallıq, təlim, fəaliyyət, inkişaf, araşdırma*

Samira Bakir Huseynova
Azerbaijan State Pedagogical University
master student
pasayeva-1969@mail.ru

Activation of cognitive activity of students in the learning process

Abstract

The article is devoted to revealing the psychological pedagogical nature of the phenomenon of cognitive activity. The author analyzes various scientific positions of development of cognitive activity, considers factors that influence the formation of the child’s desire for cognitive activity. New programs not only change the system and content, but also the maximum development of students' cognitive processes as an important issue. The teacher's questions are of great importance in activating the students' thinking during the training process. Some teachers don't believe in students' creative thinking, they ask them questions that are too simple and can be answered without searching for any ideas.

Keywords: *atomization, didactics, cognition, relevance, training, activity, development, research*

Giriş

Bilirik ki, yeni kurikulumların tətbiqi bu gün təlimin nəticələr üzərində qurulmasını və interaktiv formada təşkilini tələb edir. Bu da şagirdlərin həyati bacarıqlar qazanmasına, müasir təfəkkürə malik şəxsiyyət kimi formalaşmasına zəmin yaradır. Bu gün ümumtəhsil məktəblərində təhsilə yanaşma dəyişilərk, artıq təhsil şagirdlərə təkcə bilik verməyi deyil, onlarda müəyyən bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsini də tələb edir. Şagirdi müstəqil həyata hazırlamaq şəxsiyyətyönümlü təhsilin əsas məqsədinə çevrilib, onların şəxsiyyət kimi formalaşmasında təfəkkürün inkişafı çox mühüm amil kimi sayılır.Yeni proqlamlar yalnız sistemin, məzmunun dəyişdirilməsini deyil, həm də şagirdlərdə idrak proseslərinin maksimum dərəcədə inkişaf etdirilməsini vacib bir məsələ kimi qarşıya qoyur. Uzun illərdən bəri diqqət başlıca olaraq müəyyən vərdişlərin aşılanmasına yönəlirdi (Babanski, 2000: 505).

Nəticədə müəyyən qaydalar, qanunlar şagirdlər tərəfindən o qədər də şüurlu sürətdə mənimsənilmir, dəfələrlə təkrarlar sayəsində mexaniki surətdə əzbərlənilirdi. Buna görə də şagirdlərin hafizəsi az-çox dərəcədə inkişaf etsə də onlarda ən mühüm idrak prosesi olan təfəkkür lazımınca inkişaf etmirdi. Şagird oxunmuş materialdan müəyyən nəticəni çıxartmağı, onu bu və ya digər nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirməyi tələb edən suallarla rastlaşdıqda çaşıb qalırdı. Buna görə də hazırkı dövrdə təlim

prosesində lazımi elmi məlumatlar verilməklə yanaşı, şagirdlərdə mşahidəçilik, müstəqil və tənqidi düşünmək və s. kimi idrak qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir (Qaralov, 2003: 320). Müstəqil öyrənmək üçün şagirdlər, hər şeydən əvvəl, qarşılarına müəyyən məsələlər qoymaqla, həmin məsələlərin həlli yollarını, üsullarını tapmaq bacarığına malik olmalıdırlar. Bu məqsədlə şagirdlərdə, hər şeydən əvvəl, dərin müşahidəçilik, məsələnin mahiyyətinə nüfuz etmək qabiliyyəti inkişaf etdirilməlidir.Müşahidə çox mürəkkəb bir proses olmaqla yanaşı, həm də şüurlu sürətdə təşkil olunmuş qavrayışdır. Müşahidə həmişə qarşıya müəyyən məqsəd qoymaqla bağlıdır. Bunun üçün ilk növbədə obyektin müəyyənləşdirilməsi və onda hansı cəhətlərin şagirdlərə öyrənilməsi dəqiqləşdirilməlidir.

Yeni proqramın tələbinə görə təbiət hadisələri üzərində müşahidə aparmaq sinif şagirdlərinin gündəlik idrak fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi olmalıdır (İlyina, 1984). Müşahidə olmadan şagirdlər səma, torpaq, su, bitkilər, bərk cisimlər, insanların əmək alətləri, əmək fəaliyyətləri və s. haqqında lazımi bilik əldə edə bilməzlər. Müşahidə zamanı şagirdlərin fəallığını təmin etmək də zəruridir. Onların fəallığı, əsasən, iki şəkildə özünü büruzə verir: bunlardan biri fikri fəallıqdır. Fikri fəallıq prosesində müxtəlif müqayisələrdən, tutuşdurmalardan, ümumiləşdirmələrdən geniş istifadə edilir. Hərəki fəallıq zamanı isə şagird cisimlə əməli surətdə təmasda olmağa meyil edir; məsələn, əgər müşahidə obyekti mexanizmdirsə, onu hərəkətə gətirməyə, işləmə prinsipini öyrənməyə, onun hissələrinin, bu hissələr arasındakı münasibəti və s. müəyyən etməyə çalışır. Təlim prosesində şagirdlərin təfəkkürünü fəaliyyətə gətirməkdə müəllimin suallarının böyük əhəmiyyəti var. Bəzi müəllimlər şagirdlərin yaradıcı düşüncəsinə inanmır, onlara həddindən artıq bəsit və heç bir fikri axtarış aparmadan cavab verməsi mümkün olan suallar verirlər (Bezrukova, 2004). Təcrübəli müəllimlər isə şagirdlərdən tələb edirlər ki, verdikləri hər bir cavabı əsaslandırsınlar, sübutlar gətirsinlər, müvafiq nəticələr çıxarsınlar. Müəllim suallar vasitəsilə həm şagirdlərin təlim materialını necə mənimsədiklərini yoxlayır, həm də onların biliklərini dərinləşdirir. Suala cavab axtarmaq prosesində hər bir şagirdin fikri fəallığı və müstəqilliyi təzahür edir, sual vasitəsilə şagirdin oxuduğu parçanı şüurlu surətdə mənimsətmək, orada olan fikirləri və bunlar arasındakı əlaqələri başa salmaq, uşağı yeni nəticələrə gətirmək mümkündür.Təcrübəli müəllimlər təlim prosesində daha çox aşağıdakı tipli suallardan istifadə edirlər:hadisənin səbəbini söyləməyi tələb edən suallar;öyrənilən mətndə mühüm və başlıca məsələni ayırmağa kömək edən suallar; cisim və hadisələri müqayisə etməyi tələb edən suallar; müşahidə edilən faktları ümumiləşdirməyi tələb edən suallar;söylənilmiş mülahizəni əsaslandırmağı, sübut etməyi tələb edən suallar və s (Levililər, 1998: 226).

Deməli, təlim prosesində, xüsusən sorğu zamanı müxtəlif düşündürücü suallar verməklə şagirdlərdə təfəkkürü fəaliyyətə gətirmək, inkişaf etdirmək mümkündür. Öyrənmənin hərəkətverici qüvvəsini şagirdlərin idraki fəallığı təşkil edir. Şagirdlərdə öyrənməyə tələbatın formalaşdırılması müəllimin pedaqoji ustalığından, öyrədənin öyrənənlərə hörmət və tələbkarlığa əsaslanan münasibətindən, təlimin metod və üsullarının düzgün seçimindən, şagirdlərdə öz qüvvələrinə inamın aşılanmasından və s. asılıdır. Təlim metodu aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlərə malikdir: Təlimin subyekt xarakter daşıması; Şagirdlərin fəal öyrənmə mövqeyi, təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi;İştirakçıların bütün dərs zamanı fəallığı; Dərsin əvvəlində problemli situasiyanın yaradılması və dərs prosesinin problemin həllinə yönəldilməsi; Düşündürücü və istiqamətləndirici suallar vasitəsi ilə şagirdlərin yeni biliklərin müstəqil kəşf edilməsinə yönəldilməsi; Təlimin tədqiqat üsulu vasitəsi ilə keçirilməsi; Dərsin dialoq şəklində aparılması, əks əlaqənin yaradılması; Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət; Həyati məqsədlərə nail olmaq üçün biliklərin yaradıcı tətbiqi (Boltyanskiy, 1998). Təlimin əsas üstünlüyü-biliklərə yiyələnmək həvəsinin yaranmasıdır. Bu da idrak fəaliyyətinin gedişində şagirdlərin təfəkküründə gerçək ziddiyyətlərin həlli imkanlarına əsaslanır. Real ziddiyyətlərdən yaranan emosiyalar əqli ehtiyatların səfərbərliyini təmin edir, idrak fəaliyyətini şövqləndirir, diqqəti uzun müddət cəmləməyə imkan yaradır. Bilgilər "hazır" şəkildə deyil, onların müstəqil surətdə kəşfi prosesində mənimsənilir, yəni mənimsəmə prosesi passiv deyil, fəal xarakter daşıyır. Əgər şagird öz istəyinə və öz fəaliyyətinə əsasən yeni bilikləri kəşf edirsə, onda o, dərsə yaradıcı və maraqla yanaşır, əldə etdiyi bilikləri uzun müddətə və möhkəm mənimsəyir. Bütün bunlar şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına, lazım olan təfəkkür xüsusiyyətlərinin və yaradıcılığın formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Təlimin səmərəliliyinin (daha qısa müddətdə daha çox informasiyanı mənimsəmək imkanının) artırılmasının aşağıdakı səbəblərini göstərmək olar: şagirdlərin

idrak fəaliyyəti və təlim motivasiyası hesabına; təfəkkürə əsaslanaraq biliklərin müstəqil, məhsuldar və yaradıcı şəkildə əldə edilməsi və mənimsənilməsi sayəsində. Bəs təlim prosesinə emosional iradi xarakteri necə aşılamaq olar? Təlim prosesinin emosionallığı şəraitində şagirdlərdə idrak fəaliyyətinə maraq və daxili tələbat yaranır. Bunun üçün biz müəllimlər müxtəlif didaktik metod və üsullardan istifadə etməliyik (Willms, Flanagan, 2007).

Müəllim "müqayisə edin", "ümumiləşdirin", "təhlil edin", "fərqləndirin" kimi produktiv fəallığa təhrik edən suallar hazırlayaraq düşündürməyə vadar edən tapşırıqlar verməlidir. Müəllimin əsas məqsədi dərsə maraq formalaşdırmaqdır ki, buna sadə priyomların növbələşdirilməsi, digər fənlərə inteqrasiya, müəllimin fəallığı, emosionallığı, dərs boyu maraqlı fakt və misalların, nümunələrin çəkilməsi ilə nail olmaq olar.Bildiyimiz kimi, fəal (interaktiv) təlim şagirdlərin idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur. Fəal təlim müasir prinsiplərə əsaslanmaqla tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusudur.

Bu təlim üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir: müəllim tərəfindən şüurlu surətdə idraki problem situasiyasının yaradılması; problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması; şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması. Mütəxəssislərin fikrincə, fəal təlimin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, şagirdlərin idrak fəallığını artırır, onları düşündürür, müstəqil qərarlar çıxarmağa yönəldir. İdrak fəaliyyətinin gedişində şagirdlərin məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürü inkişaf edir. Məntiqi təfəkkür həyatın bütün sahələrində insana lazım olan vərdişdir (Kudryavtsev, 2001: 85). Məntiq şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməyə, onların düşünmə qabiliyyətlərini və intellektual səviyyələrini yüksəltməyə, bilik, bacarıq və vərdişlərinin daha məzmunlu və ətraflı formalaşmasına xidmət edir.Təlim prosesində təfəkkürün fəallaşdırılması nəticəsində həmçinin: -biliklər daha müstəqil, sərbəst qavranılır və mənimsənilir;- məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür, habelə problemlərin həlli və qərar qəbul edilməsi üzrə vərdişlər formalaşdırılır; -elmi-tədqiqat vərdişləri formalaşdırılır; -qarşılıqlı hörmət hissi və əməkdaşlıq vərdişləri aşılanır. Təlim prosesində şagirdlərin fikri fəallığını artırmağa meydan vermək üçün ziddiyyətli vəziyyət yaratmaq üsulları da çox əhəmiyyətlidir. Bu halda ki, şagirdlər ziddiyyətdən çıxış yolu axtarmağa daha fəal surətdə qoşulur, bunu həll etmək üçün dərindən düşünməli olurlar. Onlar faktları ölçür- biçir, qarşılaşdırır, hansı faktın nə ilə əlaqədar olduğunu müəyyən etməyə, hər bir həyati faktı müəyyən nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirməyə cəhd göstərir, nəhayət, hər hansı bir fikrə gəlirlər (Budarnıy, 1965).

Mühüm cəhət odur ki, dərs zamanı ziddiyyətli vəziyyət yaradıldıqda şagirdlərdə müxtəlif rəylər əmələ gəlir. Hər kəs çalışır ki, öz fikrinin düzgünlüyünü əsaslandırsın, onu sübut etsin. Belə vəziyyətdə rəylər toqquşur, hər kəs öz fikrini əsaslandırmaq üçün müxtəlif dəlillər gətirməyə can atır və buna nail olduqda öz fikri fəaliyyətindən çox razı qalır.Sözün əsl mənasında inkişafetdirici, düşündürücü təlim də elə budur. Şagirdləri "həqiqət axtarmaq", onu əsaslandırmaq və sübut etmək prosesinin iştirakçısı edən müəllim öz işinin həqiqi ustası hesab edilməyə layiqdir. Hətta Ya.A.Komenski yazırdı: "... bütün mümkün yollarla uşaqlarda biliyə və öyrənməyə hərarətli həvəsi alovlandırmaq lazımdır". K.D.Uşinski xəbərdarlıq edirdi ki, "heç bir maraqdan məhrum olan və yalnız məcburiyyət gücü ilə qəbul edilən tədris şagirddə öyrənmək həvəsini öldürür, onsuz o, uzağa getməz" (Komenski, 2012: 388). Şagird fəaliyyəti dedikdə nə nəzərdə tutulur? T.İ.Şamova aşağıdakı tərif verir: "İdrak fəaliyyəti – şagirdin fəaliyyətin məzmununa və prosesinə münasibətində, biliyə və fəaliyyət metodlarını optimal vaxtda səmərəli mənimsəmək istəyində, nail olmaq üçün mənəvi və iradi səylərin səfərbər edilməsində özünü göstərən şəxsin fəaliyyətinin keyfiyyətidir. Təhsil və idrak məqsədləri." Koqnitiv fəaliyyətin fərqli xüsusiyyətləri düşüncənin orijinallığı, digər həllərdən fərqli olaraq qeyri-standart tapmaq bacarığıdır. S.L.Rubinşteynin fikrincə, uşaqların idrak qabiliyyətləri yalnız o halda inkişaf edə bilər ki, biliklər şagirdin özü tərəfindən aktiv şəkildə mənimsənilir və bitmiş formada verilmir (Vinoqradova, 1989). Məktəblilərin idrak fəaliyyətinin inkişafının əsas istiqamətləri XX əsrin 60-80-ci illərinin konsepsiya və nəzəriyyələrində öz əksini tapmışdır: P.Ya.Qalperinin zehni hərəkətlərin mərhələli formalaşması nəzəriyyəsi - N.F.Talızina (gənc tələbələrin zehni inkişafını xarakterizə edir və onları sistemin hər bir elementinin öyrənilməsindən yan keçərək müstəqil təhlilə, tələbənin özü tərəfindən problemin həllinə kömək edən sistemin dəyişməz (dəyişməyən hissəsinə) istiqamətləndirir) Təhsilin inkişafı konsepsiyası L.V.Zankova (şəxsiyyətin əvvəllər intensivləşmiş ümumi psixoloji inkişafına yönəldilmiş), D.B.Elkoninin inkişaf etdirdiyi təhsil

sistemi - V.V.Davydova (nəzəri şüur və təfəkkürün inkişafına yönəldilir), I.S.Yakimanskayanın təhsil sistemi (hər bir uşağın fərdi idrak qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə, özünü bir şəxs kimi tanımağa yönəldilib).

Fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: tələbənin öyrənməyə təbii meyli; öyrənməyə müsbət münasibət; fəaliyyət mövzusunu dərk etməyə və uşaq üçün mənalı nəticə əldə etməyə yönəlmiş aktiv idrak fəaliyyəti (Barnes, Marateo, Ferris, 2007).

Nəticə

Şagirdlərin yaradıcı idrak fəaliyyətinin səmərəli inkişafı onların tədris prosesi zamanı müəllimlə birgə fəaliyyəti ilə təmin edilir. Tədris prosesinin aktivləşdirilməsi motivasiyalı və kifayət qədər maraqlı olmalı olan təlim prosesində bütün tələbələrin iştirakını nəzərdə tutur (Alekseyev, 1991). Fəal təlim metodları biliklərin dərk edilməsi, mənimsənilməsi və yaradıcı şəkildə tətbiqi prosesini gücləndirir. Bunların arasında problemli üsul, oyun üsulu, müzakirə üsulu fərqləndirilir. Fəal metodlardanistifadə edilən dərslərdə şagird fəal, həvəsli, təlimdə bərabərhüquqlu iştirakçıya çevrilir. O, standart düşüncədən, hərəkətlər stereotipindən uzaqlaşır ki, bu da ona bilik istəyini inkişaf etdirməyə, öyrənmə üçün motivasiya yaratmağa imkan verir. Bu üsulları mənimsəmiş tələbələr müxtəlif təhsil vəzifələrinin həllində daha müstəqil olur, yeni bilikləri mənimsəmək, bu bilikləri həyatda tətbiq etmək üçün öz fəaliyyətlərini rasional qura bilirlər (Qalperin, 1969).

Ədəbiyyat

1. Babanski, Yu. (2000). Problemli öyrənmə məktəblilərin tədrisinin effektivliyini artırmaq vasitəsi kimi. Ed. 2-ci, rev. və əlavə edin. Rostov-on-Don. 505 s.
2. Qaralov, Z. (2003). Tərbiyə (prinsiplər, məzmun, metodika). 3 ciddə, II cild. Bakı: Pedaqogika. 320 s.
3. İlyina, T. (1984). Pedaqogika: mühazirə kursu: dərslik pedaqoji institutların tələbələri üçün. Maarifçilik.
4. Bezrukova, V. (2004). Vse o sovremennom uroke: problemi i resheniya. Sentyabr.
5. Levililər, D. (1998). Təlim təcrübəsi: müasir təhsil texnologiyaları... Voronej. 226 s.
6. Boltyanskiy, V. (1998). K probleme differensiasii shkolnoqo matematiçeskoqo obrazovaniya. Matematika v shkole, №3.
7. Willms, J., Flanagan, P. (2007). Canadian Students: Tell them from me. Education Canada. The Education Association, 47(3), 46-50.
8. Kudryavtsev, T. (2001). Problemli öyrənmə: mənşəyi, mahiyyəti, perspektivləri. Bilik. 85 s.
9. Budarniy, A. (1965). İndividualniy podchod v obuçenii. Sovetskaya pedaqogika, №7.
10. Komenski, Y. (2012). Bakı: Elm və təhsil, 388 s.
11. Vinoqradova, L. (1989). Rzvitiye mishleniya uçashichsa pri obuçenii matematike. Petrozavodsk: Kareliya.
12. Barnes, K., Marateo, R., Ferris, S. (2007). Teaching and Learning with the Net Generation. Innovate Journal of Online Education, 3(4). Direct access: http://www.innovateonline.info/ pdf/ vol3_issue4/Teaching_and_Learning_with_the_Net_Genera tion.pdf
13. Alekseyev, S. (1991). Differensiasiya v obuchenii predmetam estestvennonauçnoqo sikla.
14. Qalperin, P. (1969). K issledovaniyu intellektualnoqo razvitiya rebenka. Voprosı psixoloqii, №1

Göndərilib: 18.11.2021 Qəbul edilib: 14.01.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/07/19-22

Gulaya Samad Musayeva
Baku, Azerbaijan
musayevagulaya1@gmail.com

INVESTMENT PROCESSES AND THE PHENOMENONOF GLOBALIZATION IN THE WORLD

Abstract

Today, foreign investment, like many elements of economic relations between different countries, originated during the Industrial Revolution, which began in England and continued in Western Europe. About three centuries before World War I, capital and natural resources flowed to less densely populated areas. Because as a result of the industrial revolution, the rapid accumulation of capital in the second half of the 19th century, especially in the industrialized countries of the West, led large companies to look for investment areas that would bring maximum profit from this capital. These areas of investment were the colonies and independent underdeveloped countries of the period with abundant natural resources and cheap labor that would provide the daily necessities and raw materials needed by the peoples and industries of Europe. Thus, the article will discuss investment processes and the phenomenon of globalization in the world.
Keywords: *globalization, investment, revolution, modernization, processes*

Gülayə Səməd qızı Musayeva
Bakı, Azərbaycan
musayevagulaya1@gmail.com

Dünyada investisiya prosesleri və qloballaşma fenomeni

Xülasə

Bu gün xarici investisiyalar müxtəlif ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin bir çox elementləri kimi İngiltərədə başlayan və Qərbi Avropada davam edən Sənaye İnqilabı zamanı yaranmışdır. Birinci Dünya Müharibəsindən təxminən üç əsr əvvəl kapital və təbii sərvətlər əhalinin daha az sıx olduğu ərazilərə axır. Çünki sənaye inqilabı nəticəsində 19-cu əsrin ikinci yarısında kapitalın sürətlə toplanması, xüsusilə Qərbin sənayeləşmiş ölkələrində iri şirkətləri bu kapitaldan maksimum gəlir gətirəcək investisiya sahələri axtarmağa vadar etdi. Bu sərmayə sahələri Avropa xalqlarının və sənaye sahələrinin gündəlik tələbatını və xammalı təmin edəcək zəngin təbii ehtiyatlara və ucuz işçi qüvvəsinə malik dövrün müstəmləkələri və müstəqil inkişaf etməmiş ölkələri idi. Beləliklə, məqalədə dünyada investisiya prosesləri və qloballaşma fenomenindən bəhs ediləcək.
Açar sözlər: *qloballaşma, investisiya, inqilab, modernləşmə, proseslər*

Introduction

In the direction of the exploitative policies applied in the XVII and XVIII centuries, on the one hand, there were companies that supplied raw materials from the colonial countries, and on the other hand, sold trade goods to these countries. This trend became the most widespread in the 19th century. In the first half of the 1800s, Britain's investments in the colonies for the raw materials, mines, and oil it needed represented the beginnings of foreign capital investment (Aliev, 2003).

Because as a result of the industrial revolution, the rapid accumulation of capital in the second half of the 19th century, especially in the industrialized countries of the West, led large companies to look for investment areas that would bring maximum profit from this capital.

These areas of investment were the colonies and independent underdeveloped countries of the period with abundant natural resources and cheap labor that would provide the daily necessities and raw materials needed by the peoples and industries of Europe. Activities in Ceylon over tea and banana plantations in East Africa and the mining sector are the result of such investments (Seyidoglu, 2012).

By the end of the 19th century, national markets were already opening up to powerful industrial

companies. In this context, modern international manufacturing began with American Singer, one of the world's leading companies, licensing a French sewing machine in 1855 and building its first overseas factory in Glasgow in 1867. In 1865, German chemical giant Alfred Bayer opened a small brake workshop in New York in 1879, Westinghouse in Paris, and in 1882, American telecommunications companies Western Electric and International Bell joined a joint venture in Belgium (Mustafa). In the 1870s and 1880s, when many American companies were looking for new markets to export their new goods (bolts, cash registers, elevators, steam pumps, locomotives, keys, and weapons), some of them began international production.

At the end of the century, American companies such as Ford, General Motors, General Electric and Texaco entered the European market as foreign partners. However, in a short time, European companies also participated in this competition (Prime, 2003).

In fact, today's orphanage is different from the previous ones, but the form is not new. Thus, the beginning of the first globalization dates back to the discovery of the New World in 1492. During this period of so-called commercial globalization, there was a significant influx of people from Europe (European entrepreneurs) and Africa (slave labor) to the Americas, and a period of domination began with the seizure of local resources (Dowling, Wignaraja, 2015: 80).

The second period began with the influx of agricultural products and underground and surface natural resources from the colonies to the West, which reached a high level of prosperity with the peak of the Industrial Revolution. The economic aspect of globalization manifests itself in three main areas, such as the liberalization of international trade (free movement of goods and services), international financial capital movements (investment movements), and the globalization of production in three areas (Felipe, Kumar, 2010: 628):

- Foreign direct investment;
- Free movement of labor (mobility);
- Globalization of knowledge.

The most appropriate example of globalization is the collection of parts from one company's factories in different countries for final assembly in another country and the financing of the capital markets of many countries at different stages of the production process. Undoubtedly, the revolution in information and communication technologies and the new methods and services developed by international financial institutions to meet the changing demands of the global trade and business world have played an important role in this development (Havrylyshyn, 2010). In the face of such a change, as governments find it difficult to effectively control financial capital, many government reforms have taken place to increase the trend. According to the futurist Drucker, the global world economy, which has become a reality today, has the following main features:

- By the mid-1970s, the world economy had gone from being international to global, with US President Nixon letting the dollar fluctuate and with the OECD. The domestic economies of nations have already largely become hegemonic of the global economy (Progress Report and Work Plan for Transport and Trade Facilitation, 2011).

- The main phenomenon shaping the global economy is the inflow of more money (financial capital) than trade in goods and services. These cash flows have their own dynamics. The monetary and financial policies of the hegemonic states are increasingly appearing in the form of reacting to events in the global money and capital markets, rather than effectively shaping them (It is impossible to force us to do something against our strategic partner, 2013)

- In the global economy, labor and natural resources, which are traditional factors of production, are increasingly being relegated to the background. As it has acquired a global quality and become accessible to everyone, money (capital) has ceased to be a factor of production that will give a single country a competitive advantage in the world market. Exchange rates are important only in the short term. Management has gained the quality of being a determining factor of production.

- In the global economy, the goal is not to maximize profits, but to maximize the market. Trade, on the other hand, is increasingly pursuing investment and eventually becoming a function of investment (Zagashvili, 2012: 10).

- According to the old economic theory, the only unit that can organize effective economic policies, at least the most important unit, is the nation-state. On the contrary, there are four main units in the

global economy. The first is the nation-state, the second is regional integration, the third is an autonomous world economy based on money, credit and investment flows, and finally the global initiatives that see the whole world as a market. - In the organization of economic policies, it is not free trade or protectionism that is at the forefront, but the relationship between the regions.

- Recently, the concept of global ecology has gained importance. In this context, it is necessary to develop global policies for the environment (Shkvarya, 2010: 10).

- While the global world economy is a reality, it still lacks the necessary infrastructure and institutions to function properly. In this regard, there is a need for a global law for the world economy.

Some objections to the phenomenon of globalization have been voiced by various groups. However, another group, linking globalization and the information society, highlights the effects of the disappearance of borders on world prosperity (Nazarbayev, 2000: 347).

From an economic and financial point of view, trillions of dollars are circulating in the world's major global currency markets 24 hours a day. Only 10% of this dizzying amount is related to trade in goods or services. Global currency movements have become an extremely lucrative goal in themselves. As banking becomes more global and more speculative, the credit needs of millions of people and small businesses are being met (Nazarbayev, 2003: 183-184).

According to the International Labor Organization's (ILO) 2014 World Commission Report on the Social Impacts of Globalization, world pride in the 1990s, when globalization was most intense, was lower than in the 1980s.

Therefore, there is a need for more participatory and democratic management of globalization at all levels. Despite all its negative aspects, the world is rapidly transforming into a global society. The following example illustrates the point of globalization today (Laumulin, 2005-2006: 347-704):

Despite all its positive and negative aspects, globalization, as a de facto reality, continues to affect states, firms and individuals.

There are four basic categories by which a firm can find a place in the global arena. These are local, international, multinational and global cycles. While a local firm operates only within the borders of its own country, an international corporation (INC) refers to a firm that has trade relations with different countries, provided that the production center is located in a single country. Multinational firms are firms that have commercial and manufacturing activities in more than one country; global firms (transnational, transnational corporations - TNC) are defined as firms that see the whole world as a field of work (Isingarin, 1998: 216).

Conclusion

The processes observed in the field of international investment cooperation in the CIS are extremely relevant today. Investment cooperation on international and regional projects:

Support to the trade sector. The meeting of the Customs Cooperation Committee in Azerbaijan in 2011 identified the identification of physical barriers to transboundary traffic and the implementation of additional measures aimed at maximizing the efficiency of transport corridors. These include (Shemyatenkov, 2003: 400):

• Modernization of border checkpoints;
• Revision and adoption of customs codes;
• Investing in automated customs information systems;
• Move towards the creation of unified national window systems;
• Improving the risk management system during border inspections.

Energy sector. An Energy Action Plan for 2013-2015 was developed at a meeting of the Energy Sector Coordination Sector in the Philippines in May 2012 and in Thailand in September 2012. The energy action plan combines several components (Ibrashev, 2003: 210):

Development of the Central Asia-South Asia corridor. The options for connecting Central Asian energy resources to Afghanistan's national energy network and then to South Asian energy markets need to be explored in more detail. For this, technically and economically optimal schemes must be selected (Shaikhutdinov, 2005: 528).

Establishment of regional dispatch management for energy systems management. It is planned to conduct regional research aimed at addressing technical, legislative, regulatory and commercial

issues aimed at the development of electricity trade.

Management of water and energy relations. A Roadmap has been developed based on the dissemination of information and information products, which will increase the focus on the balance of national and regional analytical tools in the management of water and energy relations (World Energy Outlook, 2014).

Mobility of resources for the construction of energy facilities. The financing potential and initiatives of priority energy infrastructure in the region with its own specific resources should be assessed, and other sources of financing, including private investment, should be studied. Preparatory work should be intensified to support regional mechanisms for the development of potential projects on the basis of public-business cooperation (Daily, 2012).

Implementation of priority projects in the energy sector. The list of energy sector priority projects should be updated in accordance with national and regional priorities. Priority projects reflected in the region's energy plan should also be included. It is necessary to monitor the process and direction of achieving the goals of regional cooperation in the energy sector (Kuznetsov, 2006).

References

1. Aliev, I. (2003). Caspian Oil of Azerbaijan, Moscow, Izvestiya.
2. Seyidoglu, H. (2012). International Economy. Istanbul.
3. Mustafa, D. "Promotion Policies and Direct Capital Investments".
4. Prime, T. (2003). Ministry Treasury Council Economic Research. Ankara.
5. Dowling, M., Wignaraja, G. (2015). Central Asia: Mapping the perspectives until. ERD. Working Paper Series No. 80. Manila: AIB.
6. Felipe, J., Kumar, U. (2010). The role of trade facilitation in Central Asia: a model of attraction. Levy Institute of Economics Working Paper 628.
7. Havrylyshyn, O. (2010). Trade and Institutional Environment.
8. Progress Report and Work Plan for Transport and Trade Facilitation (2011). (November 2010 - June 2011). AIB. Unpublished report.
9. It is impossible to force us to do something against our strategic partner. (2013). From the interview of the President of Azerbaijan Ilham Aliyev to "Rossiya 24" TV channel, Azerbaijan news, April 16.
10. Zagashvili, V. (2012). Regional vector of Russia's integration policy. World Economy and International Relations, No5.
11. Shkvarya, L. (2010). Russia's foreign trade with the countries of the Persian Gulf. World Economy and International Relations, № 10.
12. Nazarbayev, N. (2000). Transformation of society and strategy of revival of Eurasian civilization. Economy. 347 p.
13. Nazarbayev, N. (2003). Critical Decade. Almaty: Atamura, 183-184 s.
14. Laumulin, M. (2005-2006). Central Asia in foreign policy and world geopolitics. Volume I: Central Asia and Kazakhstan in modern political science. Almaty: KISİ, T.İ. 704 s.; T.II. 347 p.
15. Isingarin, N. (1998). Problems of integration in the CIS. Almaty: Atamura. 216 s.
16. Shemyatenkov, V. (2003). European integration. M.: International Relations, 400 p.
17. Ibrashev, U. (2003). Anatomy of European integration. Almaty, 210 p.
18. Shaikhutdinov, M. (2005). Geopolitics, global research and national security theory: methodological and applied aspects. Pavlodar: LLP "NPF" ECO", 528 p.
19. World Energy Outlook. (2014). International Energy Agency.
20. Daily. (2012). 200 most successful and influential businessmen of Belarus.
21. Kuznetsov, A. (2006). Two vectors of expansion of Russian TMCs - the European Union and the CIS. World Economy and International Relations, No2

Received: 29.11.2021 Accepted: 02.01.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/07/23-26

Aygül İsmayıl qızı Qafarova
Bakı Dövlət Universitet
qafarova.aygul2022@gmail.com

QARAÇUXUR QƏSƏBƏSİNİN TİMSALINDA TORPAQLARIN İQTİSADİ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Dövlət torpaq kadastrının ən əhəmiyyətli tərkib hissəsi torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsidir. Torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olan torpaq yerinin münbitliyinin iqtisadi göstəricilər əsasında səciyyələndirilməsidir. Torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi dövlət əhəmiyyətli bir tədbir olaraq, torpaq sahələri üzərində hüquqların dövlət qeydiyyatına, torpaqların kəmiyyət və keyfiyyətcə uçotuna, torpaqtədqiqat materiallarına və torpaqların istehsal göstəricilərinə dair statistik məlumatlara istinad edir. Torpağın iqtisadi qiymətləndirilməsinin predmeti isə torpağın iqtisadi münbitliyidir. Münbitlik nöqteyi nəzərindən torpaq yeri və torpaq anlayışları eynidir.

Açar sözlər: *torpaq, kadastr, qiymətləndirmə, mülkiyyət, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar*

Aygul Ismayil Gafarova
Baku State University
qafarova.aygul2022@gmail.com

Economic assessment of lands on the example of garachukhur settlement

Abstract

The most important component of the state land cadastre is the economic assessment of lands. Economic assessment of lands is the characterization of land fertility, which is the main means of production in agriculture, on the basis of economic indicators. Economic assessment of lands as a measure of state importance refers to the state registration of land rights, quantitative and qualitative registration of lands, statistical data on land survey materials and land production indicators. The subject of the economic evaluation of the land is the economic fertility of the land. From the point of view of fertility, the concepts of land and land are the same.

Keywords: *land, cadastre, assessment, property, agricultural lands*

Giriş

Torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi torpaq yerinin istehsal qabiliyyətinin müəyyən edilməsinin vahid prosesi kimi çıxış edir. Belə ki, torpağın təbii və qazanılmış xassələri, torpaq yerinin məkanı və texnoloji xüsusiyyətləri, həmçinin istehsalın intensivliyi əkinçi əməyinin məhsuldarlığına həm eyni vaxtda və həm də qarşılıqlı surətdə təsir göstərir (1).

Torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi zamanı, torpaq yeri kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi kimi götürülür. Ona görə də torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi torpaq yerlərinin keyfiyyətindəki fərqləri, iqtisadi münbitlik nöqteyinəzərindən əkinçilikdə əldə edilmiş intensivliyin səviyyəsinə uyğun olaraq kifayət qədər dəqiqliklə əks etdirilməlidir (2). Bu cür qiymətləndirmə yerli təbii və istehsal şəraiti, sahənin yeri, kənd təsərrüfatı məhsullarını əldə etməkdən ötrü sərf edilmiş əmək və vəsaitlər nəzərə alınmaqla aparılır. Lakin bununla torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsinin vəzifəsi bitmir. Torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi təkcə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların deyil, bütün vahid torpaq fondundan səmərəli istifadənin vacibliyini nəzərə almalıdır (Budaqov, Mikayılov, 1996). Torpaqların bonitirovkasında torpağın bonitet balı torpağın sırf təbii və qazanılmış xassə və tərkibləri əsasında tapılırsa, torpağın iqtisadi qiymət göstəricilərinin formalaşmasına onun istehlak bazarına, sənaye mərkəzlərinə və nəqliyyat qovşaqlarına yaxınlığı və digər amillər də təsir göstərir. Torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsinin obyekti, dövlət torpaq kadastrında olduğu kimi, müxtəlif kateqoriyalardan olan torpaqlar və kənd təsərrüfatı yerləri

(uqodiyalarla) ilə təmsil olunmuş, vahid torpaq fondudur (Axundova, Muğanlinskaya, 2001: 13). Torpağın iqtisadi qiymətləndirilməsinin predmeti isə torpağın iqtisadi münbitliyidir. Münbitlik nöqteyi nəzərindən torpaq yeri və torpaq anlayışları eynidir. Fərq yalnız, qeyd edildiyi kimi, torpaqla müqayisədə torpaq yerinin daha geniş anlayış olmasıdır (Aslanov, Səfərli, 2008).

Hər bir torpaq sahəsi bazardakı ictimai vəziyyət əsasında müəyyən bir bazar dəyəri formalaşdırır. İqtisadi baxımdan torpağın qiymətləndirilməsi mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq müxtəlif məqsədlər üçün torpağın dəyərini dəqiq müəyyənləşdirmək, zəruri olan məlumatların sistematik şəkildə toplayaraq təhlil etmək nəticəsində baş verir. Çox vaxt, torpaq qiymətləndirməsinin nəticəsi, torpaq dəyərinin növünü və onunla əlaqəli hüquqları müəyyən edən qiymətləndirmə məqsədindən asılı olur (Babayev, 2001: 210).

Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsinin 95-ci maddəsinə uyğun olaraq, torpaq dövriyyəsi prosesinin tənzimlənməsi, torpaq vergisinin və rüsumların miqdarının hesablanması məqsədilə torpağın normativ və bazar dəyəri müəyyənləşdirilir (Əliyev, 1982: 176). Torpağın normativ dəyəri onun təbii və iqtisadi potensialını əks etdirən dəyər göstəricisidir. Bu dəyər, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 iyul 1998-ci il tarixli 158 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında torpaqların normativ qiymətinin müəyyən edilməsi barədə Əsasnamə»yə uyğun olaraq, aşağıdakı hallarda hesablanır (Məmmədov, 2001: 132):

- torpaq sahələri mülkiyyətçilərdən geri alındıqda və ya müsadirə edildikdə;
- torpaq sahələri alınıb-satıldıqda, girov (ipoteka) qoyulduqda, hüquqi şəxslərin nizamnamə (pay) fonduna və icarəyə verildikdə, sığorta edildikdə;
- torpaq sahəsi bir kateqoriyadan başqa kateqoriyaya keçirildikdə (Məmmədov, Yaqubov, 2002).

Torpaqların iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi və onların bazar dəyərinin müəyyən olunması mütamadi şəkildə, qarşılıqlı olaraq aparılmalıdır və qiymətləndirmə prosesində köhnəlmiş məlumatlardan istifadə edilməməlidir. Əks halda, torpaqların iqtisadi dəyərinin düzgün dəyərləndirməsinə mütləq halda xətalar olacaqdır. Torpaqların iqtisadi qiymətinin müəyyənləşdirilməsi aparılan zaman onun kapital fomasını almış renta kimi çıxış etməsi nəzərə alınmalıdır (Azərbaycan Respublikasının Ətraf mühitə dair qanunvericilik toplusu Azərbaycan RespublikasıEkologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2002).

Eləcə də, ərazidəki kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar və onların istifadəsi ilə bağlı da danışmaq lazımdır. Torpaqların qiymət göstəriciləri, onların infrastruktur sahələrinə yaxın və ya uzaq olmasından asılı olaraq dəyişə bilir və biz bunu öz tədqiqat işimizdə əldə etdiyimiz nəticələrdədə görə bildik. Belə ki, bizim tədqiqat obyekti kimi seçdiyimiz Qaraçuxur qəsəbəsində perspektiv inkişaf məqsədli ayrılmış və artıq bələdiyyə tərəfindən əhaliyə satılmış torpaq sahələrinin hazırki bazar qiyməti 1 sot üçün qiyməti 3000-16500 manat arası olaraq dəyişir (Aslanov, 2004: 351). Bu qiymət aralığı, daha da arta bilər. Bu isə, tələb-təklif amillərindən birmənalı olaraq asılıdır. Tələb amilləri nə qədər çox olarsa, təklif amillərindən asılı olaraq, qiymət bir o qədər aşağı ola bilər. Təklif amilləri çox, tələb amilləri bir o qədər az olduqda isə, qiymət bir o qədər yüksək ola bilər (Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik toplusu I və II hissə, 2002: 404-424).

Həmçinin, bazardakı bu dəyişiklik torpaq sahəsinin çıxarışının olub olmamasından da asılı olaraq dəyişilir. Qanunsuz satılmış torpaq sahələrinin rəsmi sənədi olmadığı üçün onların satışı məsələsi də problemli olduğu üçün real qiymətindən qat qat aşağı qiymətə satılır. Tədqiq etdiyimiz Qaraçuxur qəsəbəsində torpaq sahəsinin iqtisadi qiymətləndirilməsinə təsir göstərən ən əsas amil kimi göstərdiyimiz onların infrastruktur sahələrinə yaxın və ya uzaq olmasıynan yanaşı eləcədə həmin torpaq sahəsinin üzərində mülkiyyət təsdiq edəcək hüquqi sənədin yəni "Çıxarışın" olub olmamasından asılı olaraq dəyişir (Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi, 2002). Çıxarışı olan torpaq sahəsinin qiyməti, belə bir sənədi olmayan torpaq sahəsinə nisbətən iki və ya üç dəfə yüksək olur. Nümunə olaraq göstərə bilərik ki, hüquq verici sənəd kimi Çıxarışı olan 2 sot torpaq sahəsinin minimal qiyməti 9000-9500 manat oldugu halda, Çıxarışı olmayan torpaq sahəsinin minimal qiyməti isə 3500-4000 manat arasında dəyişir (Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi, 2002).

Tədqiqat ərazimizdə evlərin son zamanlar üçün bazarda olan satış göstəricilərindən əldə etdiyimiz məlumatlardan aydın olur ki, torpaq sahəsi və onun üzərində olan tipik layihə üzrə inşa olunmuş evin dəyəri 20000 və 30000 manat arasındadır. Satış informasiyalarının və daşınmaz əmlak bazarının təhlili onu göstərir ki, qeyd olunan ərazinin yaxınlığında eyni bir ölçü

parametrlərinə malik olan torpaq sahəsini 12000 manata almaq mümkündür (Torpaq icarəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2002). Eynilə, tipik ev layihəsinin inşasına birbaşa vəsaitlər 10000 manat təşkil edəcək.

Tikintini həyata keçirən sahibkarıniqtisadi səmərəsi, eyni zamanda, dolayı vəsaitləri 8000 manat təşkil edir. Bütün bunları cəmləşdirsək, torpaq və onun üzərində olan mülk 30000 manata başa gələcək. Qeyd olunan ümumi dəyərin 3/1 hissəsi isə torpağın payına düşür. Qiymətləndirmə üzrə mütəxəssislərin apardıqları hesablamalarda görünür ki, bu zonada torpaq sahəsinin dəyəri 6700 manatla 10000 arasında tərəddüd edir ("Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi ilə bağlı bəzi normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 mart 2000-ci il tarixli 42 saylı Qərarı).

Hazırkı dövrdə danışmaz əmlak bazarının müxtəlif onlayn səhifələri üzərinə qoyulan çıxarışlı evlərin qiymət aralıqları belədir:

1 otaqlı mənzillər 35-50 min AZN
2 otaqlı mənzillər 55-70 min AZN
3 otaqlı mənzillər 70-115 min AZN
4 otaqlı mənzillər 80-143 min AZN
5 və daha artıq otaqlı mənzillər 105 min AZNvə daha artıq.

Əlbəttə ki. nəzərə almaq lazımdır ki daşınmaz əmlak bazarı çox dinamikdir və bu qiymətlər həm illərlə artır, həm də mövsümü olaraq dəyişir (Kadastr qiymət rayonları və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarınıntəyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti balların müəyyənləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli 230 saylı Qərarı).

Ərazidəki mənzilin qiymətinə həm də həmin yerdə iş yerlərinin nə qədər çox olması da təsir edir. Hər bir vətəndaş öz yaşadığı evə mümkün qədər yaxın bir yerdə işləmək istəyər. İşə gedərkən mümkün qədər az vaxt sərf etmək, iş yerinə vaxtında çata bilmək üçün də o işlədiyi yerdə və ya ona yaxın olan yerdə qalmaq istəyir. Məsələyə Qaraçuxur qəsəbəsi timsalında baxsaq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, ərazidə iş yerlərinin sayının çox olması, həm ora olan tələbatı artıracaq, həm də oradakı daşınmaz əmlak ünsürlərinin qiymətlərinin artmasına səbəb olaraq, bilavasitə daşınmaz əmlak bazarının inkişafına səbəb olacaq ("Dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqların icarə haqqının aşağı həddinin müəyyənedilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 dekabr 2000-ci il tarixli 226saylı Qərarı).

Ərazidəki daşınmaz əmlak bazarının canlanması üçün, həmin ərazidə infrastruktur sistemləri yaxşılaşdırılmalı, bayaq da adı çəkilən məktəb, poçt, ticarət mərkəzləri, həmçinin, xəstəxana, məsçid. digər təhsil ocaqları (gimnaziya, inistut, universitet və s.) parkların çox olması əraziyə olan tələbatı, eyni zamanda orada yerləşən mənzillərin qiymətlərinin artmasına səbəb olacaq ("Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu ilə bağlı bəzi normativ-hüquqi aktların təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 iyun 1999- cu il tarixli 94 saylı Qərarı).

Bu ərazidə neftlə çirklənmiş torpaqlar üstünlük təşkil etdiyi üçün, irəlidəki dövrlərdə, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların becərilməsi zamanı müasir üsullardan, suvarma zamanı damcı üsulu ilə suvarılma, daha çox parniklərə üstünlük vermək daha düzgün olar. Eləcə də, yeni investorların əraziyə cəlb edilməsi, həmin ərazidəki həm torpaq bazarının canlanmasına, həm də ərazinin iqtisadi dəyərinin artmasına səbəb olar (Torpaqlardan istifadəyə və onların mühafizəsinə dövlət nəzarəti haqqında Əsasnamənin təsdiqedilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2000).

Nəticə

Bütün bunlar bizə aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

- Tədqiq etdiyimiz Qaraçuxur qəsəbəsində torpaq sahələrinin qiyməti, 1 sot üçün 3000-16500 manat arası olaraq dəyişir. Bu qiymət aralığı daha da arta bilər.
- Üzərində mülkiyyət hüququnu təsdiq edən Çıxarış sənədi olan torpaq sahəsinin qiyməti, bu cür sənədi olmayan torpaq sahəsinə nisbətən bir qədər yüksək olur.
- Daşınmaz əmlak bazarının canlanması üçün həmin ərazidə infrastruktur sistemlərinin yaxşılaşdırılması, ərazidə maxtəlif sahələrdə iş yerlərinin artırılması və əhalinin rifah səviyyələrini

yüksəldəcək elemetlərin çox olmasına çalışmaq lazımdır.

Mühit problemlərinin həllində müasir damcı üsulu ilə suvarılma metodundan istifadə edilməli və torpaq bazarının canlandırılması üçün, yeni investorların cəlb olunması əhəmiyyətlidir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2001).

Ədəbiyyat

1. http://www.e-qanun.az/framework/7037
2. http://www.e-qanun.az/framework/3165
3. Budaqov, B., Mikayılov, A. (1996). Fiziki-coğrafi (landşaft) rayonlaşma. Azərbaycan Respublikasının Konstruktiv coğrafiyası. Bakı. Elm.
4. Axundova, Ə., Muğanlinskaya, Y. (2001). Torpaqların ağır metallar ilə çirklənmə dərəcəsinin tədqiqi və xəritələşdirilməsinə dair tövsiyə. Bakı, 13 s.
5. Aslanov, H., Səfərli, S. (2008). "Azərbaycan neftlə çirklənmiş torpaqları, onların rekultivasiyası və mənimsənilməsi". Bakı.
6. Babayev, M. (2001). Azərbaycanın təməl torpaq təsnifatının nümunəvi biomorfogenetik diaqnostikası. Bakı, 210 s.
7. Əliyev, H. (1982). Həyacan təbili. Bakı, 176 s.
8. Məmmədov, Q. (2001). Azərbaycanın torpaq ehtiyatları. Bakı, «Elm», 132s.
9. Məmmədov, Q., Yaqubov, Q. (2002). Azərbaycan Respublikasının torpaqlarının iri miqyaslı tədqiqi və xəritələşdirilməsinə dair təlimat. «Maarif», Bakı.
10. Azərbaycan Respublikasının Ətraf mühitə dair qanunvericilik toplusu Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2002). 1-ci və 2-ci cild.
11. Aslanov, H. (2004). Torpaqların meliorasiyası. Bakı, «Elm», 351 s.
12. Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik toplusu I və II hissə. (2002). Bakı 404-424 s.
13. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. (2002). Bakı, "Qanun".
14. Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi. (2002). Bakı, "Qanun".
15. Torpaq icarəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2002). Bakı, "Qanun".
16. "Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi ilə bağlı bəzi normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 mart 2000-ci il tarixli 42 saylı Qərarı.
17. "Kadastr qiymət rayonları və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti balların müəyyənləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli 230 saylı Qərarı.
18. "Dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqların icarə haqqının aşağı həddinin müəyyən edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 dekabr 2000-ci il tarixli 226 saylı Qərarı.
19. "Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu ilə bağlı bəzi normativ-hüquqi aktların təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 iyun 1999-cu il tarixli 94 saylı Qərarı.
20. Torpaqlardan istifadəyə və onların mühafizəsinə dövlət nəzarəti haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (28 noyabr 2000-ci il).
21. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (6 sentyabr 2001- ci il).

Göndərilib: 24.11.2021 Qəbul edilib: 08.01.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/07/27-30

Lamiyə Namiq qızı Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
mammadova.lamiya2020@gmail.com

KƏND TƏSƏRRÜFATI TORPAQLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ COĞRAFİ İNFORMASİYA SİSTEMİNDƏN FAYDALANMA İMKANLARI

Xülasə

CİS bu gün bir çox sahələrdə istifadə olunur. Ən vacib istifadə sahələrdən biri də kənd təsərrüfatıdır və bu sahədə böyük rahatlıq yaradır. CİS ilə kənd təsərrüfatı daşınmazlarının qiymətləndirilməsində yaranan problemlər böyük ölçüdə həll edilə bilər. Bu araşdırmada ilk növbədə CİS-in ümumi xüsusiyyətləri və kənd təsərrüfatında tətbiqi sahələri araşdırılmış, daha sonra Türkiyədə daşınmaz əmlakın və xüsusilə kənd təsərrüfatı torpaqlarının qiymətləndirilməsində istifadə imkanları qiymətləndirilmişdir. CİS-dən tam yararlanmaq üçün qurumlararası koordinasiya təmin edilməli, akademik tədqiqatlar artırılmalı və təcrübəli kadrlar yetişdirilməlidir.
Açar sözlər: *technology, information, economy, geographical information, evaluation*

Lamiya Namig Mammadova
Baku State University
mammadova.lamiya2020@gmail.com

Possibilities of using the geographical informationsystem in the evaluation of agricultural land

Abstract

GIS is used in many fields today. One of the most important areas of use is agriculture, which creates great comfort in this area. With GIS, problems in the assessment of agricultural real estate can be largely solved. In this study, first of all, the general features of GIS and its application in agriculture were studied, and then the possibilities of using it in the assessment of real estate in Turkey, and especially agricultural lands, were assessed. In order to take full advantage of GIS, inter-agency coordination must be ensured, academic research must be increased and experienced staff must be trained.
Keywords: *technology, information, economy, geographical information, evaluation*

Giriş

Bu gün texnologiya durmadan inkişaf etdikcə yeni üsullar, yeni sistemlər yaranır. Bu inkişaflar nəticəsində ehtiyac duyulan doğru məlumatlara daha asan və tez çatmaq olar və məlumat effektiv şəkildə qiymətləndirilə bilər. Elm və texnologiyanın inkişafı informasiya əsri adlanan yeni bir dövrü başlatdı. Bu əsrdə informasiya texnologiyaları sürətlə inkişaf etməkdə davam edir və bu inkişaflar nəticəsində informasiya sistemləri yaranıb (Akca, Esengun, 2003). Coğrafi İnformasiya Sistemləri (CİS) məkana əsaslanan fəaliyyətlərin həyata keçirildiyi sektorlarda baş verən dəyişikliklər və inkişaflar nəticəsində yaranmışdır. Dünyada CİS ilə bağlı sürətli inkişaflara paralel olaraq Türkiyədə bu çərçivədə həm dövlət, həm də özəl sektorlar tərəfindən mühüm işlər aparılır. Xüsusilə e-dövlət işlərinin sürətlənməsi ilə Türkiyədə MERNİS, TAKBİS, ORBİS və İLEMOD Layihələri kimi müxtəlif qurumlar tərəfindən başlatılan CIS və ya şəhər məlumat sistemi tədqiqatları həyata keçirildi (Burman, Rietveld, Scholten, Brink, 2001).

Bu gün CİS çərçivəsində bir çox araşdırma aparılsa da, hələ də istənilən səviyyəyə çatmayıb. İlk CİS tədqiqatları Türkiyənin quru məlumat sistemi üçün lazımi məlumatları toplamaq üçün aparılmalı olsa da, bunların Türkiyə Silahlı Qüvvələri Baş Xəritəçəkmə Komandanlığı tərəfindən başladığı görülür (Cotteleer, Gardebroek, Luijt, 2008: 573-592).

Kənd təsərrüfatının unikal xüsusiyyətlərinə və uçotun aparılması probleminə görə məlumatların əldə edilməsi çox çətindir. Bu səbəbdən kənd təsərrüfatı inkişaf edən texnologiya və texnologiyanın gətirdiyi yeniliklərə uyğunlaşmalı olur və bu yeniliklərdən biri də CİS texnologiyasıdır.

Demək olar ki, bütün sahələrdə istifadə oluna bilən CIS kənd təsərrüfatında da geniş tətbiq sahələrinə malikdir və əhəmiyyətli rahatlıq təmin edir. Xüsusilə CİS-in köməyi ilə kənd təsərrüfatı daşınmazlarının qiymətləndirilməsində yaranan problemlər böyük ölçüdə aradan qaldırıla bilər. CİS texnologiyasının istifadəsi ilə məlumatlar rəqəmsal mühitdə saxlanıla bilər, yenilənməsi daha asan olur və mövcud verilənlərlə modellər yaradaraq standart inkişaf etdirmək mümkündür. Bundan əlavə, CİS tərəfindən dəstəklənən daşınmaz əmlak dəyərlərinin müəyyən edilməsi ilə daşınmaz əmlakın alqı-satqısı, icarəsi, müsadirəsi və vergitutma kimi bir çox əməliyyatda sürətli, dəqiq və qənaətli həllər təmin edilə bilər (Çiçek, Şenkul, 2006: 32-38).

Bu araşdırmada ilk növbədə CİS-in ümumi xarakteristikaları və kənd təsərrüfatında istifadə sahələri araşdırılmış, daha sonra daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsində və xüsusilə kənd təsərrüfatı torpaqlarının qiymətləndirilməsində CİS-in üstünlükləri qiymətləndirilirdi və ondan istifadənin yayılması imkanları araşdırılmışdır (Deaton, Vyn, 2010: 141-155).

Torpaq insan fəaliyyətinin əsas yeri olduğundan həm fərdi, həm də ictimai həyatda mühüm yer tutur. Türkiyədəki torpaq siyasətləri araşdırıldığında; torpaqların qiymətləndirilməsi, özgəninkiləş-dirilməsi və s. Fəaliyyət sahələrində ixtisaslaşmış bir strukturun olmadığı və bu sahələrdə səlahiyyətli bir çox qurumun bir-birindən asılı olmayaraq bu cür əsas fəaliyyətləri həyata keçirdiyi görünür (Demirci, Tanrıvermiş, Aliefendioğlu, 2008: 38-63).

Digər tərəfdən, müxtəlif amillərin təsiri ilə Türkiyədə torpaq qiymətlərində və dəyərlərində zamanla, parsel, bölgə, bölgə və ölkə səviyyələrində və torpaq növlərinə görə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Torpaq qiymətlərinin və dəyərlərinin dəyişməsinin istiqaməti və miqyası bir çox amillərdən asılı olaraq fərqlənir və torpaq bazarında qiymətlər ümumiyyətlə sabit deyil. Bu gün torpaq qiymətləri və dəyərləri haqqında məlumat; özgəninkiləşdirmə, vergitutma, servitut, kreditləşdirmə, alqı-satqı, mirasın bölüşdürülməsi, itki və zərərin müəyyən edilməsi və s. əməliyyatları emal etmək lazımdır. Bundan əlavə, torpaq qiymətləri və dəyərləri dövlət və özəl sektor investisiyalarının reallaşdırılmasında, bununla bağlı mübahisələrin həllində və elmi tədqiqatların hazırlanmasında istifadə olunan mühüm məlumatlardır (Dengiz, 2006: 21-29).

Şübhəsiz ki, təyinatından asılı olmayaraq, torpaqların real qiymətinə və ya dəyərlərinə çatmaq üçün ilk növbədə mövcud torpaq bazarının fəaliyyəti təhlil edilməlidir. Torpaq Türkiyədə həm istehsalçıların həvəsi, həm də iş yeri və dolanışıq mənbəyi olduğundan, kənd yerlərində torpaq satışı son illərə qədər tez-tez müşahidə olunmurdu. Lakin son illər istehsalçıların üzləşdiyi ekoloji (quraqlıq, sel və s.) və iqtisadi problemlər onların torpaq satışını da artırıb (Deveci, Yilmaz, 2009: 33-47). Kənd təsərrüfatı torpaq bazarlarına kənd təsərrüfatının iqtisadi şəraiti, əhalinin artımı, torpağın fiziki xüsusiyyətləri, regional amillər, hökumət siyasəti və digər iqtisadi fəaliyyətlər kimi müxtəlif amillər təsir edə bilər. Xüsusilə torpağın yerləşdiyi regionda potensial inkişaf meylləri kənd təsərrüfatı torpaqları bazarında qiyməti müəyyən edən amillərdəndir (DPT, 2001).

Obyektiv və dəqiq nəticələr verməklə, CİS xüsusilə müsadirə işləri zamanı yaranan münaqi-şələri minimuma endirə bilər. Torpağın qiymətləndirilməsi prosesinin mürəkkəbliyinə görə, torpaq mülkiyyətçilərinə əmlaklarının necə qiymətləndirilməsini asan başa düşülən şəkildə izah etmək planlaşdırıcılar və qiymətləndiricilər üçün daimi problem olmuşdur.Bu gün GIS bütün bu mürəkkəb işləri idarə edə bilər (Drobne, Lisec, Bogataj, 2008).

CİS-dən istifadə etməzdən əvvəl qiymətləndirici komanda aerofotoşəkilləri və torpaq ədəbiyyatını nəzərdən keçirdi. Bu tədqiqatda torpaqların qiymətləndirilməsində istifadə edilmək üçün ESRI-CİS proqra-mı, o cümlədən ArcGIS Son illərdə dünyanın müxtəlif ölkələrində aparılan torpaqların qiymətləndirilməsi işlərində CİS texnologiyasından istifadə olunduğu görünür. Məsələn, ABŞ-da aparılan bir araşdırmada CİS-dən istifadə edərək təhlillər aparıldı və müxtəlif ştatlarda torpaq dəyərləri arasındakı fərqlər aşkar edildi. ABŞ-da aparılan başqa bir araşdırmada kredit müraciətlərində CİS-dən istifadə etməklə əldə edilən perfor-mans artımları aşkar edilmişdir. Tədqiqatdakı qiymətləndirmə qrupu 50 nəfərdən ibarətdir və kreditin təsdiqi prosesinin bir hissəsi olan daşınmaz və daşınar aktivlərin qiymətləndirilməsinə cavabdehdir (FCSA, 2010).

Torpağın qiymətləndirilməsi üçün sahə sərhədləri, torpaq strukturu və məhsulun mövcudluğu daxil olmaqla zəngin coğrafi məlumat toplusu təhlil edilmişdir. Qiymətləndirmədə düzgün məlumatların istifadəsi sağlam kredit təcrübələrini saxlamaq üçün son dərəcə vacibdir. serveri seçilmişdir (Fidan, 2009: 2151-2171).

CİS-i qiymətləndirmə sisteminə inteqrasiya etməklə qiymətləndiricilər və maliyyə mütəxəssisləri qiymətləndirmə tətbiqləri üçün tələb olunan torpaq məlumatlarına tez və asanlıqla baxa, istifadə edə və təhlil edə bilərlər. Əvvəlki ilə müqayisədə bu sistemlə qiymətləndirmə daha effektiv və asanlıqla həyata keçirilir. Bu sistemlə kənd təsərrüfatı krediti müraciətlərində əlavə işçi qüvvəsi istifadə edilmədən performansın 25% artdığı müəyyən edilmişdir (Western Agricultural Economic Association Annual Meeting, 1999).

Qiymətləndirmə işlərində CİS ilə dəyər xəritələrinin yaradılması məqsəd qoyulur. İlk öncə qiymətləndirmənin məqsədi açıqlanır, sonra məqsədə uyğun istifadə olunacaq üsul müəyyən edilir. Metod üzrə istifadə edilməli olan məlumatlar tərtib edilir, dəyər hesablamaları ilə bağlı ballar tərtib edilir və verilənlər bazası əldə edilir. Tədqiqat sahəsinin 1/25000 miqyaslı xəritələri və dövlət qurumlarında mövcud olan qiymətləndirmə tədqiqatlarında təsirli amillərin xəritələri ilə əldə edilən məlumatların üst-üstə düşməsi ilə xəritələr rəqəmsallaşdırılır. Qiymətləndirmə işlərində təsirli olan faktorların tədqiq sahəsinin xəritələri alınır və bu xəritələr CİS-də bir-birinin üstünə qoyularaq dəyər xəritəsi hazırlanır (Ozyavuz, 2002: 61-68).

Rayon Kənd Təsərrüfatı Müdirlikləri məhsuldan əldə edilən xalis gəliri müəyyənləşdirir və ümumi istehsal dəyərindən istehsal xərclərini çıxarır. İstehsal xərcləri hesablanarkən; torpaq icarəsi, dəyişən xərclər üçün faiz ehtiyatı və idarəetmə təminatı (ümumi idarəetmə xərcləri) (3%) dəyişən xərclərə əlavə edir. Torpaqdan istifadə, yəni ondan əldə edilə bilən renta (xalis gəlir) müəyyən edilməyə çalışıldığından torpaq rentası qiymətləndirmələrdə xərc elementi kimi nəzərə alınmır. Bununla belə, Ali Məhkəmənin qərarları var ki, dəyişən xərclərin faiz təminatı və idarəetmə ehtiyatı nəzərə alınmamalıdır və bu vəziyyət müzakirə mövzusudur. Əslində gəlir metoduna görə bu məsrəf elementləri də nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, özgəninkiləşdirmə qiymətlərinin müəyyən edilməsində suvarılan torpaqlar üçün 5%, quru torpaqlar üçün isə 6% kapitallaşma dərəcəsi tətbiq edilir (Rehber, 2008).

Bununla belə, özgəninkiləşdirmə üçün torpaqların qiymətləndirilməsində, torpağın suvarılan sayılacağı şərtlərlə bağlı bir çox Ali Məhkəmə qərarları var.

Özgəninkiləşdirmə üçün qiymətləndirmə araşdırmalarında parsel dəyərlərini təyin etmək üçün gəlir metodunu proqrama daxil etmək üçün yeni bir proqramlaşdırma dili yaradılır və torpaq dəyərləri lazımi riyazi düsturlardan istifadə edərək verilənlər bazasında qeyd olunan məlumatlar ilə hesablana bilər (Shultz, 2006: 142-149).

Nəticə

CİS bu gün bir çox sahələrdə istifadə olunur və bu sahələrdən biri də torpağın qiymətləndirilməsidir.Torpaqların qiymətləndirilməsi işlərində CİS-in istifadəsi ilə daşınmaz əmlakın dəyər xəritələri əldə edilir və qiymətləndirmə prosesləri daha asan və tez həyata keçirilir və beləliklə, qurumların işi asanlaşır. Bundan əlavə, CİS ilə daha obyektiv və dəqiq nəticələr əldə etmək, eyni bölgədə dəyər fərqlərinin qarşısını almaq olar. Bunun nəticəsində vaxta qənaətə nail olmaq, nəticələrin dəqiqliyi isə bu istiqamətdə məhkəmə çəkişmələrini və xərcləri azalda bilər. Bu məsələlərə əsasən, aşağıda bəzi təkliflər verilmişdir (T.C.Supreme Court Decisions, 2010);

• CİS-dən səmərəli istifadədə qurumlar mühüm rol oynayır və buna görə də ilk növbədə qurumlararası koordinasiya təmin edilməlidir.

• Müəyyən ediləcək siyasətlər çərçivəsində yalnız adekvat texniki və kadr infrastrukturu və institusional statusu və qurumlar arasında yeri müəyyən edildikdən sonra qurumlar bu texnologiyalara sərmayə qoymağa təşviq edilməlidir. Aİ standartlarına uyğun yeni institusional quruluşlar yaradılmalıdır.

• Beynəlxalq CİS proqram təminatı türk məzmunu ilə təmin edilməli, türk proqram təminatı hazırlanmalı və yerli proqram istehsalçılarına dəstək verilməlidir.

• CİS-də xəritələr vacibdir. Müxtəlif kateqoriyalardakı xəritələr əsas kimi istifadə olunur. Bu xəritələr eyni standartlarda hazırlanmalı və simvol birliyi təmin edilməlidir. Ölkə standart xəritə simvolları gecikmədən istifadə edilməlidir.

• CİS sahəsində mütəxəssis sayının kifayət qədər olmaması və mövcud insanların tam kifayət etməməsi səbəbindən problemlər yarana bilər.

CİS-in ən vacib komponentlərindən biri olan insan komponenti sistemin düzgün işləməsini təmin edir. Bu səbəbdən də GIS sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması lazımdır.

• Qiymətləndirmə işlərində keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün ilk növbədə müstəqil lisenziyalı qiymətləndirmə mütəxəssisi bütün sahələrə köçürülməli və peşə səriştəsini lisenziya ilə sənədləşdirə bilməyən ekspertlərə işləmək imkanı verilməməlidir (Yomralyoglu, Nishanci, 2004).

Ədəbiyyat

1. Akca, H., Esengun, K. (2003). Possibilities of Using Geographical Information Systems in the Field of Agricultural Economics. TKK Ekin magazine, Issue: 25, Ankara.
2. Burman, J., Rietveld, P., Scholten, H., Brink, A. (2001). A Spatial Exploratory Model for Rural Land Prices. 41st Congress of the European Regional Science Association, 29 August-1 September. Zagreb.
3. Cotteleer, G., Gardebroek, C., Luijt, J. (2008). Market Powers in a GIS-Based Hedonic Pricing Model of Local Agricultural Markets. Land Economics, 84(4):573-592.
4. Çiçek, H., Şenkul, Ch. (2006). Geographic Information Systems and Applications in the Livestock Sector. Journal of the Veterinary Medical Association, 77(4):32-38.
5. Deaton, B.,Vyn, R. (2010). The Impact of Strict Agricultural Zoning on Farmland Values: The Case of Ontario's Green Belt..American Journal of Agricultural Economics, 141-155.
6. Demirci, R., Tanrivermis, H., Aliefendioglu, Y. (2008). Land Management and Market in Turkey: Key Features, Legal and Institutional Arrangements, Issues and Implications for Evaluation Research. TKK Third Sector Cooperatives Magazine, 142(4):38-63.
7. Dengiz, O. (2006). Comparison of different irrigation methods based on parametric estimation approach. Turkish Journal of Agriculture and Forestry, 30:21-29.
8. Deveci, E., Yilmaz, I. (2009). Real Estate Appraisal Using Geographical Information Systems: The Case of Afyonkarahisar Provincial Center. Electronic Magazine of Map Technologies, 1(1):33-47.
9. DPT. (2001). Map, Land Registry, Geographical Information and Remote Sensing Systems (Land and Land Policies, Land Consolidation, Land Use), 8. Five-Year Development Plan, Special Commission Report, Ankara.
10. Drobne, S., Lisec, A., Bogataj, M. (2008). GIS Analysis of Rural Land Market in Slovenia. 11th AGILE International Conference on Geographic Information Science, University of Girona, Spain.
11. FCSA (Farm Credit Services of America). (2010). GIS Makes Land Appraisal More Efficient, USA (www.esri.com). Access Date: February.
12. Fidan, H. (2009). Marketing Information System (PBS) and Geographic Information System (CBS) Use in Marketing. Journal of Yasar University, 4(14): 2151-2171.
13. Western Agricultural Economic Association Annual Meeting. (1999). July 11-14, Fargo, ND.
14. Ozyavuz, M. (2002). Geographic Information Systems and Use in Landscape Architecture. Trakya University Scientific Research Journal, Series B,3(1):61-68.
15. Rehber, E. (2008). Agricultural Valuation and Expertise, Crop Publications, Bursa.
16. Shultz, S. (2006). Differences Between Agricultural Land Value Surveys and Market Sales. Journal of the ASFMRA, 69(1):142-149.
17. T.C. Supreme Court Decisions (www.kazanci.com). (2010). Access Date: November.
18. Yomralyoglu, T., Nishanci, R. (2004). Nominal Asset Land Valuation Technique by GIS. TS27.4, FIG Working Week May 22-27, Athens, Greece.

Göndərilib: 13.12.2021 Qəbul edilib: 17.01.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/07/31-34

Sevinc Xəyyam qızı Məmmədkərimova
Qərbi Kaspi Universiteti
magistrant
sevinckerimova13@gmail.com

QISQANCLIQ: AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN ƏSAS PROBLEMİ KİMİ

Xülasə

Qısqanclıq sevgidə qarşı tərəfin etibarsızlığına eyham vuran, şübhələrin oyanması nəticəsində yaranan natamamlıq komplekslərindən biri olan emosional vəziyyətdir. Qısqanclıq zamanı onun ətrafında baş verən hadisələr məntiqi deyil, emosional olaraq qiymətləndirilir. Özünə hörməti aşağı olan insan, sevdiyi adamın onu tərk edəcəyini və ya partnyorunun onu sevmədiyini düşünərək qısqanc ola bilər. Qısqanclıq özünü patoloji formada da göstərə bilər (Otello sindromu). Heç bir səbəb olmadan hər hansı xəyali fantaziyaya inanmaq ən pis nəticələrə gətirib çıxara bilər. Qısqanclığa qalib gəlmək üçün ilk növbədə səbəbi müəyyən etməliyik.

Qısqanclığa səbəb olan amillər kişi və qadınlarda fərqlidir. Mütəxəssislər qısqanclığı təkcə kəmiyyətinə görə deyil, həm də ifadə etdiyi hisslərin keyfiyyətinə görə fərqləndirirlər.

Açar sözlər: *qısqanclıq, ailədaxili münasibətlər, sevgi, xəyanət, şübhə, kişi, qadın*

Sevinj Khayyam Mammadkarimova
Western Caspian University
master student
sevinckerimova13@gmail.com

Jealousy: as the main problem in family relationships

Abstract

Jealousy is an emotional state, one of the complexes of imperfection, resulting from the arousal of doubts, hinting at the unreliability of the other side in love. When experiencing jealousy, the events around her are evaluated emotionally, and not logically.

A person with low self-esteem may become jealous, thinking that his loved one will leave him or that his partner does not like him. Jealousy can also manifest itself in a pathological form (Othello's syndrome). Believing in any imaginary fantasy without any reason can lead to the worst results. To overcome jealousy, we must first identify the cause.

The factors that cause jealousy are different in men and women. Experts distinguish jealousy not only by the quantity, but also by the quality of the feelings expressed by it.

Keywords: *jealousy, family relationships, love, betrayal, doubt, man, woman*

Giriş

Qısqanclıq ailədaxili münasibətlər sistemində tarixən geniş yayılmış problemlərdən biridir. Ona hətta uşaqlar arasında da rast gəlmək mümkündür. Böyük uşaqlar kiçiklərə qarşı olan nəvazişə, alınmış oyuncaqlara, təzə paltara və s. görə qısqanclıq keçirirlər. Bunun səbəbi onların diqqət və qayğıdan kənarda qalmaları, artıq sevilməmələri ilə bağlı meydana gələn yalnış təsəvvürləri ilə bağlıdır. Qısqanclıq hətta bunun üçün əsaslı səbəb olmadığı halda belə, güclü təzahürə malik ola bilər. Emosional reaksiyalar doğuran qısqanclıq o zaman yaranır ki, insan ona məxsus olan "mülkiyyətinə" başqa birinin sahiblik iddiası ilə üzləşir. Belə hislər real və ya xəyali ola bilər (Çələbiyev, Əfəndiyeva, 2021: 396).

Qısqanclıq – sevgidə qarşı tərəfin etibarsızlığına eyham verən şübhələrin təhriki ilə yaranan, natamamlıq komplekslərindən biri olan emosional halətdir. Qısqanclıq emosiyaları astenik – stenik keçid formalı əhvalları yaradır, qarşısı alınmadıqda isə şiddətli formaya keçərək affektlərə də çevrilə bilər. Bu zaman özünəqəsd, qısqanılan şəxsə qarşı qəsd, qısqanılan subyektin qısqanılmasına səbəb olan şəxsə qarşı qəsd hadisəsi baş verə bilər.

Təbiəti müşahidədən bəllidir ki, hər hansı heyvan sürüsünə yad erkək yaxınlaşsa, sürüyə başşılıq edən erkək qəzəblənəcək və bunu öz dağıdıcı davranışı ilə biruzə verəcək. Deməli insan qısqanclığı ilə heyvan qısqanclığı arasında oxşarlıq mövcuddur. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, qısqanclıq bioloji (anadangəlmə) instinkdir. Z.Freydin qeyri – şüuri ilə bağlı nəzəriyyəsinə istinad etsək, insan və heyvan qısqanclığı arasındakı fərqi növbəti şəkildə izah etmək olar ki, insan özünün qısqanc hərəkətlərini müxtəlif bəhanələrlə əsaslandırmağa çalışacaq. Bioloji instink kimi qısqanclıq - əks tərəfi və ya əks tərəf üzərində nəzərati, nüfuzu, dəyəri, bəyənilmə səbəbini itirmək və ya xəyanətin şahidi olmaq qorxusudur. Qısqanclıq qeyri – şüuri hislər olduğundan onun qarşısının alınması insan təfəkkürünün yüksək səviyyədə inkişafından asılıdır. Qısqanclıq halı yaşandıqda ətrafda baş verən hadisələrə məntiqi deyil, emosional qiymət verilir. Qısqanclığın davranışdakı təzahür formaları: ittihamlı ünsiyyət, kobud və ya küskün rəftar tərzi, şübhəli baxışlar, yeni geyim tərzinə və ya saç düzümünə (bir sözlə,özünəqulluğa) qarşı iradların deyilməsi, telefon danışıqlarının dinlənilməsi, gediş-gəlişə nəzarətin artması (güdmə halları), tərəf müqabilin yaxın çevrəsi ilə ətraflı maraqlanma, tərəf müqabilin ictimai mühitlə əlaqəsinə qarşı çıxma, istirahət gəzintilərinin və ya pəncərə - eyvandan ətrafı seyr etmənin əleyhinə olmaq və s (Psixologiya jurnalı, 2007: 29).

Mütəxəssislər qısqanclıqları yalnız kəmiyyət göstəricisinə görə deyil, eyni zamanda büruzə verdikləri hislərin keyfiyyətinə görə də fərqləndirirlər. Bu zaman ən kəskin formaları "əzazillik qısqanclığı" və "əzab çəkmədən qısqanclıq" kimi variantlar göstərilir. "Əzazillik qısqanclığı" – inadkar, özündən razı, xırdaçı, emosional cəhətdən soyuq və heç kimlə dostluq, yaxınlıq etməyən şəxslərdə olur. Beləleri ətrafdakılara icrası çox çətin və ya mümkün olmayan tələblər verirlər. Onlar müxtəlif məsələlərdə özlərinin günahkar olduqlarını heç bir vəchlə qəbul etmir, öz günahlarını başqalarının üzərinə atırlar. Belə subyekt özünə qarşı soyuq münasibət hiss etdikdə və səbəbini axtardıqda asanlıqla tapır, bunu xəyanət və ya xəyanət şübhəsi ilə əlaqələndirir (Çələbiyev, Əfəndiyeva, 2021: 397).

Qısqanclıq münasibət ilə özünü bəlli edən və cəmiyyət tərəfindən sevginin ayrılmaz bir parçası olaraq tanınan bir duyğudur. Qısqanclıq duyğusunun altında, önəm verdiyimiz insanı itirməkdən yaranan qorxu və münasibətin pozulması nəticəsində yaranan qayğı yatır. "Sevən insan qısqanar" ifadəsi isə sadəcə nəsildən nəsilə keçən bir mühakimədən başqa bir şey deyil. İnsanlar yaşadıqları dərin qısqanclıq hissini açıqlamaq üçün bu ifadəni işlədirlər. Lakin araşdırmalar göstərir ki, qısqanclığın sevgi ilə əlaqəsi olduqca aşağıdır. Çünki qısqanclığın tərkibində həm sevgi, həm də nifrət var. Sevginin payının az olduğu bu duyğu, sevginin kölgəsidir (4).

Ər-arvad arasında baş verən konfliktlərdə qısqanclıq amili mühüm amillərdən biridir. Psixoloqlar qısqanclıq hislərinə görə insanları xüsusi testlərlə müxtəlif qruplara bölürlər. Burada qütblərin birində tamamilə qısqanc olmayanlar, o birində isə qısqanclıq hisləri patoloji səviyyəyə çatan insanlar dururlar. Norma hesab edilən bir neçə qruplar aralıq sahədə yerləşirlər. Qısqanclıq da sevgi kimi daimi olaraq eyni səviyyədə qalmayaraq müxtəlif səbəblərin təsiri altında və yaşla əlaqədar dəyişir (Bayramov, Əlizadə, 2006: 566).

Qısqanclığı yaradan əsas səbəblər: fizioloji görməkdən narazı olma, tərəf müqabilin görkəminin ətrafdakıların diqqətini çəkməsi, sevgili kimi əks tərəfin tələbatlarını ödəyə bilməmək, qısqananın qısqanclığına əsas verən Ailədə ər-arvad qısqanclığı təbii və normal hisdir. Cütlüklərdən birinin üçüncü şəxsə bağlı olan intim münasibətləri onlardan birində təbii qısqanclıq emosionallığının oyanmasına səbəb olur. Qısqanclığın normal və təbii olması ilə yanaşı, onun "pataloji qısqanclıq" adlanan forması artıq psixi xəstəlik hesab olunur (5).

Ailə kişinin iş adamı və ya məşhur olan bir xanımla işgüzar əlaqələri həmin kişinin xanımında qısqanclığa səbəb ola bilər.Eyni hal ailənin xanımının üçüncü şəxs olan bir kişi ilə işgüzar əlaqələri fonunda da meydana gələ bilər. Qısqanclığa ən çox subay və ailəli gənclik dövründə təsadüf olunur. Burada milli adət-ənənələrinin, tarixən formalaşmış stereotiplərin və ictimai rəyin də güclü təsiri vardır (Çələbiyev, Əfəndiyeva, 2021: 397).

Qısqanclığı yaradan əsas səbəblər: fizioloji görməkdən narazı olma, tərəf müqabilin görkəminin ətrafdakıların diqqətini çəkməsi, sevgili kimi əks tərəfin tələbatlarını ödəyə bilməmək, qısqananın qısqanclığına əsas verən fərziyyələrinə uyğun həyat tərzinin olması, qısqananın ünsiyyət dairəsində qısqanclığına əsas verən fərziyyələrinə uyğun həyat tərzi keçirən insanların olması, şübhəci xarakterin olması, vaxtilə yaxınlar tərəfindən xəyanət zədəsinin yaşanması ətrafdan belə görünə bilər ki, kişilər daha qısqancdır. Çünki, kişilər qısqanclıq halı keçirdikdə destruktiv davranış tərzini tez biruzə verir və bunu ətrafdakı insanlara da hiss etdirməkdən (ətrafdakıların bu halları görməyindən) çəkinmirlər. Qadınların əksəriyyəti isə bu halı öz yaxınları ilə bölüşməyə üstünlük verir və ya heç bölüşmürlər. ətrafda aparılan müşahidələr və keçirilən sorğulan onu qeyd etməyə əsas verir ki, Azərbaycan ailələrində qadınlar öz ərlərini daha çox qısqanırlar. Bu onunla izah oluna bilər ki, Azərbaycan ailələrində işgüzar mühitlə əlaqəsi olmayan evdar qadınlar öz ünsiyyət dairələrindən əldə etdikləri müxtəlif informasiyaları faktlarla deyil, fərziyyələrlə uyğunlaşdırırlar. Elə bu səbəbdən də, təfəkkürdə müxtəlif obraz və mücərrəd hadisələr kök salır. Beləliklə, bu hal reallığa qısqanc davranış tərzi ilə daxil olur. Qadın xəyanətkar kişilər haqqında eşitdiklərini və ya hər hansı teleseriallardakı xəyanətkar kişi obrazının davranış tərzini yadda saxlayır və öz yoldaşında buna oxşar hallar axtarmağa başlayır. Səbəb isə onun işgüzar aləmi abstrakt fərziyyələrlə qəbul etməsi, real gerçəkliyi öyrənə bilməməsidir və öz həyat yoldaşında şübhələndiyi davranışı gördükdə artıq qısqanclıq hərəkətləri işıq üzü görür, şübhəli fərziyyələr öz fəsadlarını münasibətlərdə biruzə verir (Psixologiya jurnalı, 2007: 30).

Qısqanclığın səbəblərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Aşağı özünəinam səviyyəsi
2. İtirmək qorxusu
3. Keçmişdə yaşanılan neqativ təcrübələr
4. Dəyərsizlik və natamamlıq hissi
5. Şəxsiyyət tipinin təsiri

Özgüvəni aşağı olan birisi qarşı tərəfin onu tərk edəcəyindən və ya başqasını ondan üstün görəcəyindən eyni zamanda özünü dəyərsiz və partnyoruna qarşı yetərsiz hiss etdiyi üçün qarşı tərəfi məmnun etmədiyini düşünərək qısqanclıq hislərinə qərq ola bilər. Bəzən bu düşüncələr idarəolunmaz hal alaraq həm şəxsin özünə, həm də sevilən insana qarşı neqativ davranışlara və şəxsiyyətdaxili konfliktlərə yol aça bilir. Bu zaman ünsiyyətin keyfiyyəti və bir-birini anlama aşağı düşərək münasibətdəki güvən və etibar hissini zədələyir (6).

Qısqanclıq həm də patoloji formada (Otello Sindromu) özünü göstərə bilər. Otello sindromu dəyərsizlik, natamamlıq kompleksi, güvənsizlik, bağlanma problemləri, təhsil səviyyəsi, yetişdirilmə şərtləri, sosio-mədəni fərqliliklər və s. səbəblərdən özünü göstərə bilər. Belə ki, bu adi qısqanclıqdan fərqli olaraq daha yüksək səviyyədə, yəni, patoloji səviyyədə özünü göstərir. Evli cütlüklər, evli olmayanlara görə qısqanclıq mövzularında daha çox problemin həllinə yönəlmiş davranışlar sərgiləyirlər. Münasibətlərdə zaman keçdikcə bu kimi problemlər daha az yaşanır. Münasibətin müddəti nə qədər uzundursa qısqanclığa verilən reaksiya və qısqanclıqla bağlı mübahisələr də azalır.

Patoloji qısqanclığın əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Xəyalən real olmayan ssenarilər qurub onlara inanmaq
2. Sevdiyi insandan ayrılmağı fobiya halına gətirmək
3. Sadə hadisələrə qeyri – adekvat reaksiya vermək
4. Aqressiv davranış göstərmə və şiddətə meyllilik, zərər yetirmək
5. Sevilən şəxsi həddən çox məhdudlaşdırmaq, onun davranışlarına maksimum nəzarət etmək
6. Qısqanılan şəxsin sosial mühitlərdə iştirakını və sosial şəbəkələrdən istifadəsini məhdudlaşdırmaq
7. Partnyordan ayrılsa belə onun həyatına müdaxilə etməyə davam etmək, izləmək və şəxsin rahatlığını pozmaq

Bəzi insanlar qısqanılmaq istəyirlər. Patoloji qısqanclığı sevgi olaraq anlayan insanlar sevgi və diqqətdən yoxsul qalmış insanlar ola bilərlər. Yəni, sevilməyi qısqanclıqla əlaqələndirirlər. Belə şəxslər ailəsindən, ata – anasından kifayət qədər sevgi, diqqət görməmiş və qeyri – sabit davranış forması ilə böyüdülmüş şəxslərdir. Sevgisizlik, davamlı dəyişən münasibət, ailənin həddən çox şişirdilmiş lakin içi boş olan sevgi ifadələri uşaqların inkişafına neqativ təsir edir. Həqiqi sevgi və sağlam ünsiyyətin nə olduğunu bilməyən, öyrənməyən bir uşaq gələcəkdə başqaları ilə münasibətlər qurarkən doğrunu yanlışdan ayıra bilmir. Məsələn, bir oğlan uşağı atasının anasını çox qısqandığını və onu məhdudlaşdırdığını görürsə, o da sevgini "sahiblənmək"lə əlaqələndirə bilər. Qısqanan şəxslər zaman – zaman öz qısqanclıqlarını məntiqə bürüyür, sevdiyinə çox dəyər verdiyini söyləyərək özlərinə haqq qazandırmağa çalışırlar (9).

Kişilər və qadınlarda qısqanclığın yaranmasına səbəb olan amillər fərqlidir. Həyat yoldaşı xəyanət etmiş kişi özünü alçaldılmış, rüsvay olmuş, gülüş və kinayə obyektinə çevrilmiş, ətrafdakıların nəzərində kişi qüruru və şərəfini itirmiş kimi hiss edir. Ərinin xəyanəti ilə qarşılaşan psixikasına sağalmaz yara vurur. Bununla belə, əksər qadınlar bir dəfə baş verən belə halı bağışlayır və özlərinə "nə olsun, axırda yenə də o mənə qayıtdı" – deyə təsəlli verirlər (Çələbiyev, Əfəndiyeva, 2021: 398)

Araşdırmalara görə, qısqanclıqla bağlı məsələlərin həllində qadınlar kişilərə nəzərən daha konstruktiv davranış sərgiləyirlər. Kişilər bununla bağlı adətən eqoist davranarkən, qadınlar isə ailədaxili sakitliyi qorumağa çalışırlar. Lakin, buna baxmayaraq qadınlarla kişilər arasında qısqanclıq səviyyəsi cəhətdən ciddi bir fərq görünmür (9).

Nəticə

Qısqanclığı aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə bu halı yaradan səbəbi aydınlaşdırmaq lazımdır. Bununla yanaşı, faktların doğruluğunu yoxlamaq mütləqdir. Bir çox hallarda qeyri – adekvat düşüncələr olduğu kimi real qəbul edilir və şəxs yaranmış situasiyadan yanlış nəticələr çıxarır. Heç bir əsas olmadan təxəyyüldə canlanan hansısa təsəvvürlərə inanmaq ən pis nəticələrə yol aça bilər. Vəziyyət idarəolunmaz hal alarsa və cütlüklər ciddi problemlər yaşayarsa bununla bağlı psixoterapiya dəstəyi almaqları tövsiyə edilir.

Ədəbiyyat

1. Çələbiyev, N., Əfəndiyeva, Ü. (2021). Ailə və gender psixologiyası. Bakı, 520 s.
2. Psixologiya jurnalı. (2007). Bakı, №2.
3. Bayramov, Ə., Əlizadə, Ə. (2006). Psixologiya. Bakı, 613 s.
4. https://leydi.az/munasibetler-16/qisqancliq-nedir-niye-qisqaniriq-1355
5. https://news.milli.az/society/561197.html
6. http://pcc.az/blog/?p=2440
7. https://kayzen.az/tag/q%C4%B1sqancl%C4%B1q/
8. https://tibb-dunyasi.com/qisqancliq-n%C9%99dir/
9. https://www.anadolusaglik.org/blog/asiri-kiskanclik-hastaligi-nedir-belirtileri-ve-tedavisi

Göndərilib: 25.11.2021 Qəbul edilib: 05.01.2022

İÇİNDƏKİLƏR

İmzalandı: 11.02.2022
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 7 ç.v.
Sifariş: 476

---

https://aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az